శ్రీ

ఆంధ్రాయుర్వేదీయ ప్రాసాద గ్రంథమాల.

ద్వితీయ సుమము

చరకసంహిత

ఇంద్రియ స్థానము

"సుషమ" యనెడి

ఆంధ్రటీకా సహితము

టీకారచయిత

"వైద్యవల్లభ" రాణీ వెంకటాచలపతి ప్రసాదశాస్త్రిగారు

శ్రీ వెంకటేశ్వర ఆయుర్వేద కళాశాల ప్రధాన పండితులు

బెజవాడ

(1వ కూర్పు 1000 కాపీలు)

కాటూరు రామమూర్తిగారిచే

భవానీ ముద్రణాలయమున

ముద్రింపబడియె.

1930

[వెల రు. 1-8-0.

First Edition
1 to 32 Pages Sowbhagya Press,
Printed at Thc Bhavani Press, Bezwada.

ఉపోద్ఘాతము.

ఆర్యులారా!

ఈశ్వరసృష్టిలో నొకటగు మానవకోటి ప్రాణిసామాన్యమునకు కామ్యమగుసుఖము నాశాసించుటయొకవింతకాదు. అట్టిసుఖమునకు ముఖ్యకారణము ధర్మమని వాగ్భటాదు లుద్ఘోషించుచున్నారు, ఉక్తంచ:—"సుఖార్థాస్సర్వభూతానాం మతాస్సర్వాః ప్రవృత్తయః। సుఖంచ నవినాధర్మాత్తస్మాద్ధర్మ పరోభవేత్" వా-సూ-౨. అ. ధర్మముయొక్క స్వరూపమును "చోదనాలక్షణోర్థోధర్మః" అనియిట్లు జైమినిపూర్వమీమాంసాశాస్త్రమున సూత్రించియున్నాడు అనగా వేదములుపురుషప్రవర్తక వాక్యములచే యేయర్థమును ప్రతిపాదించునోయట్టి పదార్థముధర్మమని తాత్పర్యము. ఇట్టిధర్మమును సంపాదించుటకు ముఖ్యోపకరణము శరీరమని "సర్వమన్యత్ పరిత్యజ్య శరీరమనుపాలయేత్। తదభావేహిభావానాంసర్వాభావశ్శరీరిణాం" అనెడిచరకవచనముచే ప్రతిపాదింపబడుచున్నది. కాళిదాసుండుగూడయీయర్థమునే "శరీరమాద్యంఖలు ధర్మసాధనం" అనెడివచనముచే వ్యక్తపరచుచున్నాడు. ఇచటశరీరపదముశరీరము ఇంద్రియ సత్వ(మనస్సు) ఆత్మలసంయోగమునకుపలక్షకము ఇట్టిసంయోగమునకేఆయుష్యమను నామముగలదని, "శరీరేంద్రి

య సత్త్వాత్మసంయోగో ధారిజీవితం। నిత్యగశ్చానుబంధశ్చ పర్యాయై రాయురుచ్యతే" అనెడిసూత్రముచే చరకుడు వచించి యున్నాడు.

ప్రియసోదరులారా! ఇంతవరకు ప్రశంసించిన పై సందర్భములో చదువరులచే; సర్వప్రాణుల కాశాసనీయమైకాంతికము సుఖమనియు అట్టిసుఖమునకు సమవాయికారణము వేద చోదనారూపలక్షణవిశిష్టధర్మమనియు అట్టిధర్మమునకు ముఖ్యోపకరణమిందిర్యసత్త్వాత్మ విశిష్టశరీరమనియు అట్టిశరీరేంద్రియాదిసంయోగమాయుః పదపర్యాయమనియు గమనింపబడుచున్నది. గానసర్వసుఖముల కాధారమాయుష్యము సిద్ధాంతితాంశము. ఇట్టియమూల్యాయుర్మహారత్న యోగక్షేమ విధాన బోధకమగునది యాయుర్వేదము. ఇచట యోగమనగా రసాయనోపదేశముచే లేనియాయుష్యమును సంపాదించుట క్షేమమనగా చికిత్సోపదేశముచే ఉన్న ఆయుష్యమును రక్షించుట. అట్టి రసాయన చికిత్సల-విధానమును బోధించుటలో సాటిలేనిసామర్థ్యముగలదై ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములనుగూడ తృణీకరించునది గాన యీయాయుర్వేదమునకు వేదత్వమన్వర్థమగుచున్నది. ఇట్టియన్వర్థతను "ప్రత్యక్షేణానుమిత్యా వా యస్తూపాయో న బుధ్యతే। ఏతం విదంతి వేదేన తస్మాద్వేదస్య వేదతా" అనెడి వేద భాష్యవచనము స్పష్టపరచుచున్నది కించ:— ఈయాయుర్వేదమథర్వణవేదాంతర్భాగమని చరక సుశ్రుతములు మొరబెట్టుచున్నవి. ఇట్టియాయుర్వేదాధ్యయనమునకు ముఖ్యఫలమాయు

ర్జ్ఞానము. అరిష్టజ్ఞానసంపాదనావశ్యకత మనుజునకు ముఖ్యము. గాన మనుజమాత్రుఁడాయుర్వేదమును చదివితీరవలయును.

ఈయాయుర్వేదగ్రంథములకు శిఖామణియనికొని యాడఁబడుచున్న చరకమందింద్రియస్థానము రిష్టజ్ఞానోపదేశపూర్వకముగా చదువరులకాయుర్జ్ఞానమును గల్గించుచున్నది. రిష్టజ్ఞానమాయుర్జ్ఞానమునకు ప్రకృతియని చరకుఁడు "ఇదం లింగమరిష్టాఖ్యమనేకమభిజజ్ఞివాన్। ఆయుర్వేదవిదిత్యాఖ్యాం లభతే కుశలో జనః" చ- ఇం- 7 అ. అన్నిన్ని; వాగ్భటుఁడు "ఆయుర్వేదఫలం కృత్స్నం యదాయుర్జ్ఞే ప్రతిష్ఠితం। రిష్టజ్ఞానాదృతస్తస్మాత్ సర్వదైవ భవేత్ భిషక్" వా- శా- 5 అ. అనిన్నీ; సుశ్రుతుఁడు "ఏతాన్యరిష్టరూపాణి సమ్యగ్బుధ్యేత యో భిషక్। సాధ్యాసాధ్యపరీక్షాయాం స రాజ్ఞస్సమ్మతో భవేత్" సు- సూ 32 అ. అనిన్నీ వచించియున్నారు. ఇంతియేగాక "స్వార్థవిద్యాయశోహానిముపక్రోశమసంగ్రహం। ప్రాప్నుయాన్నియతం వైద్యో యోఽసాధ్యం సముపాచరేత్" (అసాధ్యవ్యాధిని చికిత్సించెడి వైద్యుఁడు తనధనమును- విద్యను- యశస్సును- బోగొట్టుకొనుటయేకాక నిందపాలగును) అనియిట్లు చెప్పుటచే వైద్యునకు వ్యాధివిషయక సాధ్యాసాధ్యజ్ఞానమావశ్యకము. అరిష్టజ్ఞానము రిష్టజ్ఞానము లేనిదే సంభవించదు. గాన రిష్టజ్ఞానము ముఖ్యసంపాదనీయము. అరిష్టజ్ఞానబోధకమింద్రియస్థానమగుటచేతనున్నూ; నిఖిలభారతాయుర్వేదవిద్యాపీఠపరీక్షార్థులచే నిదానము (రోగవిజ్ఞానము) కొఱకు పఠనీయముమగుటచేతనున్నూ నామిత్రులయభిమతానుసారముగా చరకమున కాంధ్రటీక వ్రాయబూనిన

నేనీయింద్రియస్థానమునకే ప్రథమమున టీక వ్రాసితిని. దీని కనుపదంబుగా; చికిత్సాభాగమునకు మహామండలిపరీక్షార్థులచే పఠనీయములగుకల్ప- సిద్ధిస్థానముల కాంధ్రటీక వ్రాయుచున్నాను. ఈకృతిని నాచేయు ఆంధ్రదేశసేవ యల్పమైననూ విద్వచ్చేతోఽనుదుర్నీయోగమున మాహాత్మ్యమునొందకుండునే.

ఇట్లాంధ్రవాణీ విధేయుఁడు,

బెజవాడ,
22-3-30.

"వైద్యవల్లభ"
రాణీ వెంకటాచలపతిప్రసాదశాస్త్రి.

శ్లో॥ సురాసురగణాః పురాయదమృతాయ దుగ్ధార్ణవం మమం
ధురతియత్నత స్తదపి తేఽస్తి వామేకరే । అమూరురివచంద్ర
మాయదుదయాచ్చ ధన్వంతరేః పురాభవదమూదియాత్
ప్రకృతి ఏష పుష్పాంజలిః॥

మంగళం మహత్.

విషయసూచిక.

శ్రీమాత్రేనమః

చరకసంహిత.

ఇంద్రియస్థానం.

వర్ణస్వరీయమనెడి ప్రథమాధ్యాయము.

మూ॥ అథాతో వర్ణస్వరీయ మింద్రియం వ్యాఖ్యాస్యామః॥ 1
ఇతిహ స్మాహ భగవానాత్రేయః॥ 2

—♦ ఆంధ్రటీకావతారిక ♦—

శ్లో॥ అజదక్షాశ్వి జంభారి భరద్వాజ పునర్వసూన్
సంప్రదాయ గురూన్నత్వా లలితాం చేష్టదేవతాం॥

శ్లో॥ సుషమా మింద్రియస్థాన టీకామాంధ్రీం కరోత్యలం
వెంకటాచలపత్యాఖ్యో హారీతో వైద్యవల్లభః॥

టీ. శారీరస్థానమునందు చికిత్సోపయుక్తమగు శరీర
మును జెప్పినపిమ్మట చికిత్స జెప్పదగినది. అట్టిచికిత్స "స్వార్థ
విద్యా యశోహాని ముపక్రోశమసంగ్రహం। ప్రాప్నుయాన్ని
యతంవైద్యో యోఽసాధ్యం సముపాచరేత్॥ [అసాధ్యవ్యాధిని
చికిత్సించెడివైద్యుడు తనధనమును, విద్యను, యశస్సును బోగొ

ట్టుకొనుటయేగాక నిందపాలగునని భావము.]" అని యిట్లు చెప్పు టనుబట్టి సాధ్యవ్యాధికమాత్రము సంబంధించినది. వ్యాధియొక్క సాధ్యాసాధ్యజ్ఞానము రిష్టజ్ఞానములేనిదే సంభవించనందున అట్టి రిష్టప్రతిపాదకమగు ఇంద్రియస్థానమును చికిత్సాస్థానమునకు పూర్వమందే ఋషి చెప్పుచున్నాడు. అంతర్గతమగు [అవ్యక్తమగు] రిష్టముయొక్క లింగము [సాధ్యసాధక హేతువు లేక లక్షణము] రిష్టమనెడి పర్యాయనామముగల ఇంద్రియమని చెప్పబడుచున్నది. రిష్టేంద్రియపద పర్యాయత్వము "ఇంద్రియంరిష్టం" అనెడి వ్యాకరణ వాక్యముచే బోధింపబడుచున్నది. అట్టి ఇంద్రియము చిహ్నముగల స్థానముగాన ఇంద్రియస్థానమని నామనిష్పత్తియయ్యె. ఇందు స్ఫుటముగా రిష్టమును బోధించునవి వర్ణము, స్వరము గాన వాటిని పురస్కరించి యీ వర్ణస్వరీయాధ్యాయము చెప్పబడినది. "వర్ణస్వరీయమింద్రియం" అనుచోట ఇంద్రియ పదము రిష్టరూపేంద్రియప్రతిపాదకాధ్యాయమునకు వర్తించును. ఇట్లే "పుష్పితకమింద్రియం" ఇత్యాది స్థలములయందు కూడ వర్తించును॥ ౧॥ ఇతిహాస్మేత్యాగమ శుద్ధివాక్యము॥ ౨॥

—♦ రోగియొక్క ఆయుఃప్రమాణమును గుర్తింప నిచ్ఛగల వైద్యునిచే పరీక్షింపదగిన భావవిశేషములు. ♦—

సూ॥ ఇహఖలువర్ణశ్చ స్వరశ్చ గంధశ్చ రసశ్చ స్పర్శశ్చ చక్షు
శ్చ శ్రోత్రంచ ఘ్రాణశ్చ రసనంచ స్పర్శనంచ సత్వంచ
భక్తిశ్చ శౌచంచ శీలంచాఽఽచారశ్చ స్మృతిశ్చాఽఽ
కృతిశ్చ బలంచ గ్లానిశ్చ తంద్రాచాఽఽరంభశ్చ గౌర

వంచ లాఘవంచ గుణాశ్చా౽౽హారశ్చా ౽౽హారపరి
ణామశ్చో వాయశ్చా పాయశ్చ వ్యాధిశ్చ వ్యాధిపూర్వ
రూపంచ వేదనా శ్చోపద్రవాశ్చ ఛాయాచ ప్రతిచ్ఛా
యాచ స్వప్నదర్శనంచ దూతాధికారశ్చ పథిచౌత్పాతి
కాశ్చా౽౽తురకులె భావావస్థాచ భేషజసంవృతిశ్చ
భేషజవికారయుక్తిశ్చేతి పరీక్ష్యాణిప్రత్యక్షాను మానో
పదేశై రాయుషః ప్రమాణవిశేషం జిజ్ఞాసమానేన
భిషజా. 3

టీ. ఆయుఃప్రమాణమును తెలుసుకొనగోరిన వైద్యుడు ప్రత్యక్షాను మానోపదేశములచే వర్ణము, స్వరము మొదలగు నలువది విషయములను పరీక్షించవలెను. ఇచట యింద్రియ ములు విషయభూతములగు వర్ణాదులను గ్రహించునవి గాన వాటినిగూర్చి ప్రథమమున వర్ణింపదగినది. అయినను ఆ యింద్రి యము లతీంద్రియము లగుటచే వాటి నాశ్రయించిన రిష్టములు గూడ నవ్యక్తములుగా నుండును. గాన వర్ణాదులే ప్రవ్యక్తము లని వాటిని ప్రవ్యక్తరిష్టాధికరణములుగా ప్రథమమున జెప్పు చున్నారు. ఆ వర్ణాదులయందుగూడ వ్యక్తభావ తారతమ్య ముచే పూర్వాపర వర్ణ్యత్వము సంభవించుచున్నది. మేఘాదుల శబ్దము వర్ణముకంటె వ్యక్తమైనదైనను ఇచట ఆత్మాది సంపా ద్యమున్నూ, స్వరశబ్ద ప్రతిపాద్యమున్నూ అగు శబ్దవిశేషము రిష్టాధికరణముగా నంగీకరింపబడినది. అట్టి శబ్దము వర్ణముకంటె నవ్యక్తమైనదై యున్నది. గాన ప్రథమమున వర్ణాధికార ముప క్రమింపబడినది. వర్ణస్వరాది పదములు వ్యస్తములుగా నుండు

టచే వీటికి ప్రత్యేకముగా రిష్టాధికరణత్వము సూచింపబడినది. ఇవి సమసించిన వో వర్ణాదిసముదాయమునకు రిష్టాధికరణత్వము సంభవించునుగాన యట్టిసందర్భమున వర్ణాది సముదాయమునే పరీక్షింపవలయునా? యనెడి శంకగలుగును. అందుచే వ్యస్త ములుగనే జెప్పబడినవి. వర్ణశబ్దముచే చక్షురింద్రియ గ్రాహ్యము లగు కౌక్ష్యాదులుగూడ గ్రహింపబడినవి. గనుకనే వర్ణప్రస్తావ మందు „వర్ణగ్రహణేన గ్లానిహర్షకౌక్ష్యస్నేహా వ్యాఖ్యాతాః" అని యిట్లు జెప్పుచున్నాడు. స్వరాది శబ్దములచే వాటి యభావ ములుగూడ గ్రహింపబడినవి. అందుచే వ్రేలి కణుపులయందు ధ్వనికలుగకుండుట అనగా మెటికలు విరుగకుండుట, శరీరమందు గంధశూన్యత మొదలగునవి రిష్టములుగా గ్రహింపబడినవి. స్పర్శశబ్దముచే స్పర్శేంద్రియ గోచరమగు కాఠిన్యము మొదలగు నవిగూడ గ్రహింపబడినవి. సత్వమనగా మనస్సు. సత్వవికృతి కుదాహరణము:— „ఔత్సుక్యం భజతేసత్వం చేతోభీరావి శత్యపి. [మనస్సు ఔత్సుక్యమును,భయమును పొందుచున్నది]" ఇత్యాదులు. భక్తియనగా ఇచ్ఛ [కోరిక]. శీలమనగా సహజ మగు మానసికవృత్తి. ఆచారమనగా శాస్త్రముచే విధింపబడిన వ్యవహారము. „భక్తిశ్శీలం శౌచం ద్వేషః స్మృతిర్మోహస్త్యాగో మాత్సర్యం భయం క్రోధ స్తంద్రోత్సాహా తైక్ష్ణ్యం మార్దవం గాంభీర్య మనవస్థిత త్వమిత్యేవ సూదయస్సత్వవికారాః" అని యిట్లు చెప్పుటచే భక్త్యాదులు సత్వ వికారములు గాన సత్వ పదగ్రహణముచేతనే వీటికిగూడ గ్రహణము కలుగు చున్నది. ఐనను భక్త్యాదులు ప్రత్యేకముగా అరిష్టాధికరణములగుటచే

నిచట వేరుగా పఠింపబడినవి. నిద్రాదౌర్బల్యమువల్ల తంద్ర సంభవించును అని చెప్పుటచే తంద్రాశబ్దముచే నిద్ర గ్రహింపబడినది. నిద్రనుగూర్చిన రిష్టమెట్లనః:— ‚‚నిద్రా నిత్యా భవతి నవా” [నిద్ర నిత్యముగానుండుట, లేక శూన్యమగుట] ఇతి. ఆరంభ మనగా అరిష్టరూపమగు వ్యాధియొక్క ప్రారంభము. యెట్లనః:— ‚‚శ్వయథుర్యస్య కుక్షిస్థో హస్తపాదం ప్రధావతి” [యెవనికి కుక్షియందు వాపుజనించి హస్తములకు, పాదములకు వ్యాపించునో అయ్యది రిష్టశ్వయథువు.] ఇత్యాదులు. గౌరవ విషయక రిష్టమెట్లనః:— ‚‚నిష్ఠ్యూతంచ పురీషంచ రేతశ్చాంభసిమజ్జతి” [ఉమ్మి, మలము, రేతస్సు ఇయ్యవి నీటియందు మునుగుట] ఇత్యాదులు. లాఘవవిషయక రిష్టమెట్లనినః:— గురువులైన శరీరాంగములకు లఘుత్వము సంభవించుట. గుణ విషయక రిష్టమెట్లనః:— ‚‚గుణా శ్శరీర దేశానాం శీతోష్ణ మృదుదారుణాః । విపర్యాసేనలక్ష్యంతే స్థానేష్వన్యేషు తద్విధాః” [శరీరదేశములయొక్క శీతోష్ణాదిగుణములు వ్యత్యయములుగా కనుపించుట. అనగా మృదువులైన తాల్వాదులు కఠినములుగను, కఠినములగు మస్తకాదులు మృదువులుగను కనుపించుట మొదలగునవి.] ఇత్యాదులు. ఆహారవిషయక రిష్టమెట్లనినః:— ‚‚ఆహార ముపయుంజానో భిషజా సూపకల్పితం” [వైద్యునిచే లెస్సగా నిర్దేశింపబడిన ఆహారమును రోగి ఉపయోగించియు] ఇత్యాదులు. ఆహార పరిణామవిషయక రిష్టమెట్లనః:— ‚‚దుర్బలో బహుభుంక్తే ప్రాగభుక్త్వా చాన్నమాతురః । అల్పమూత్ర పురీషశ్చ” [రోగి రోగకాలమునకు పూర్వ

మందు విశేషముగా ఆహారమును భుజించకయుండువాడై రోగ కాలమందు విశేషముగా భుజించియు దుర్బలుడుగను, అల్పమగు మూత్రపురీషములు గలవాడుగను యుండుట] ఇత్యాదులు. ఉపాయమనగా ఉపగమనము; అనగా అకస్మాత్తుగా జ్వరాదులు సంభవించుట. యెట్లన:—— ,,సహసా జ్వరసంతాపస్తృష్ణా మూర్ఛాబలక్షయః । విశ్లేషణంచ సంధీనాం" ఇత్యాదులు. అకస్మాత్తుగా వ్యాధిశమించుట అపాయము. యెట్లన:— ,,యంనరం సహసారోగో దుర్బలం పరిముంచతి" ఇత్యాదులు. వ్యాధిశ్చ అని చెప్పుటచే వ్యాధియె రిష్టమగును. యెట్లన:—— ,,వాతాష్ఠీలా సుసంవృత్తా దారుణా హృదితిష్ఠతి" [గుండ్రగను కఠినముగను యుండెడి వాతజాష్ఠీల హృదయమునందు జనించుట] ఇత్యాదులు. ఛాయయనగా పాంచభౌతిక తేజోవిశేషము. ఇయ్యది 5 విధములుగానున్నది. ప్రతిచ్ఛాయ యనునది దేహచ్ఛాయవలెనే కనుపాపయందు ప్రతిఫలించిన ప్రతిబింబము. ఈ ఛాయాది భేదములు పన్నరూపీయేంద్రియాధ్యాయమునందు చూడుడు. ఆతురకులమందు భావావస్థారూపకరిష్ట మెట్లనిన:—— ,,అగ్నిపూర్ణాని పాత్రాణి భిన్నాని విశిఖానిచ । భిషఙ్ముమూర్షతాం వేశ్మ ప్రవిశన్నేవపశ్యతి" [చావసిద్ధముగానున్న రోగియింట వైద్యుడు ప్రవేశించుతఱి అగ్నితోగూడిన పాత్రిలను, బ్రద్దలైన పాత్రలను, ముక్కులైనపాత్రలను చూచుట] ఇత్యాదులు. భేషజ సంవృత్తియనగా ఔషధమును సిద్ధముజేయుట. తద్విషయ కరిష్ట మెట్లన:——,,యముద్దిశ్యాతురంవైద్యస్సంవర్తయితుమౌషధం । యతమానోనశక్నోతి దుర్లభంతస్య

జీవితం" [యేరోగి నుద్దేశించి వైద్యు డౌషధమును సంపాదింప బూనియు నిష్ఫలయత్నుడగునో యట్టిరోగి జీవించడు.] ఇత్యాదులు. భేషజ వికారయుక్తియనగా ఔషధసంబంధమగు వికారముతో గలసిన చికిత్సాయోగము. దీనింగూర్చిన యరిష్టం బెట్లన:— "విజ్ఞాతం బహుశస్సిద్ధం విధివచ్చావ చారితం। నసిధ్యత్యౌషధం యస్య తస్యనాస్తి చికిత్సితం" [తెలిసినదియు, అనేకపర్యాయములు సిద్ధించినదియు, యథావిధిగా నుపయోగపరుపబడినదియు నగు యౌషధము యేరోగికి సిద్ధించదో అట్టివానికి చికిత్సయేలేదు. అనగా వాడు మృతినొందునని భావము.] ఇత్యాదులు. ప్రత్యక్షానుమానాది సర్వప్రమాణములు ప్రత్యక్షపూర్వము లగుటచే యిచట ప్రథమమున ప్రత్యక్ష ముపక్రమింపబడినది. ఆయుర్లక్షణములుగా ప్రతిపాదింపబడిన వర్ణాదులు దీర్ఘాయుఃప్రమాణ జిజ్ఞాసయందుగూడ పరీక్షింపబడు చున్నవి. అట్లైననూ యిచట గుణారిష్ట ప్రకరణమందు ఆయుఃప్రమాణ విశేషజ్ఞానమున కెట్లుపరీక్షించెదరో అట్లే పరీక్షింపవలయును. ["ఆయుః ప్రమాణావశేష జ్ఞానార్థమేవ" అనెడి పాఠాంతరమందు శేషాయుష్య ప్రమాణ జ్ఞానముకొరకు మాత్రము అని అర్థము చెప్పవలెను.] అందుచే "ప్రమాణవిశేషం జిజ్ఞాసమానేన" అని చెప్పబడినది. ॥3॥

—♦పరీక్ష్యభావ ద్వైవిధ్యమును జెప్పుచున్నాడు.♦—

మూ॥ తత్రతుఖల్వేషాం పరీక్ష్యాణాం కానిచిత్పురుష మనాశ్రితాని కానిచిత్పురుష సంశ్రయాణి 4.

టీ. యీ పరీక్షింపదగిన విషయములలో కొన్ని రోగినాశ్రయించక దూతాదుల నాశ్రయించినవియు, మరికొన్ని రోగి నాశ్రయించినవియుగా నున్నవి॥ర॥

—♦పరీక్షాద్వైవిధ్యమును జెప్పుచున్నారు.♦—

మూ॥ తత్ర యాని పురుషమనాశ్రితాని తాన్యుపదేశతశ్చ యుక్తితశ్చ పరీక్షేత । పురుషసంశ్రయాణిపునః ప్రకృతితశ్చ వికృతితశ్చ. 5

టీ. అందు రోగినాశ్రయించకుండు వాటిని ఉపదేశముచేతనున్నూ యుక్తిచేతనున్నూ పరీక్షించవలెను. రోగి నాశ్రయించిన వాటిని ప్రకృతి వికృతి భేదములచే బరీక్షించవలెను. యుక్తిచేత అనగా అను మాన ప్రమాణమువల్లయని అర్థము. అనుమానమునకుగూడ రిష్టత్వావధారణయందు సామర్థ్యముగలదు. ప్రత్యక్ష ప్రమాణము దూతాదులయొక్క స్వరూపమాత్రమును గ్రహించును. రిష్టమైతే శాస్త్రమువల్లనే తెలియుచున్నది. రోగి నాశ్రయించిన వర్ణాదులయందున్న రిష్టమును గ్రహించువిషయమందన్నను ప్రత్యక్ష ప్రమాణముగూడ ఆయాయీ యరిష్ట విశేషమును గ్రహించుటయందు ఆయాయీ విశేషముతో సంబంధించుచున్నదియని తలంచి ఆ ప్రత్యక్షప్రమాణము యీదూతాద్యాశ్రయ రిష్టజ్ఞానమునందు నిషేధింపబడినది. అనుమానమున్ననో నిమిత్తము లేకుండుటవల్ల రిష్టముగా జెప్పబడినది యనెడి ధర్మ విచారమందు వ్యాపారవత్తగుచున్నది. అనగా ఉపయోగించు

చున్నది. ఇట్లనే యంతటనూ యూహించవలెను. "ప్రకృతిశ్చ" అని జెప్పుటచే ప్రకృతి, వికృతిజ్ఞాన హేతువుగా ప్రకృతిరిష్టజ్ఞానమందు వ్యాపారవత్తగుచున్నది. యేమన:— వికృతిజ్ఞానమనునది ప్రకృతిజ్ఞానమున కధీనమై యుండును. ఇచట పరీక్షయనునది అధికృతములై నట్టిన్ని యనగా శ్రేష్ఠములై నట్టిన్ని ప్రసిద్ధములై నట్టి ప్రత్యక్షాదులచే జరుపబడవలయును. ॥5॥

—♦ జాత్యాది ప్రకృతిభేదములను జెప్పుచున్నారు.♦—

మూ॥ తత్ర ప్రకృతిర్జాతిప్రసక్తాచ కులప్రసక్తాచ దేశానుపాతినీచ కాలానుపాతినీచ వయోనుపాతినీచ ప్రత్యాత్మ నియతాచ। జాతి కుల దేశ కాలవయః ప్రత్యాత్మనియతా హి తేషాం తేషాం పురుషాణాం తేతే భావ విశేషా భవంతి. 6

టీ. తత్రేత్యాది గద్యచే ప్రకృతిని విభజించుచున్నారు. ప్రకృతి యనునది జాతి, కులము, దేశము, కాలము, వయస్సు, ప్రత్యాత్మ అనగా వేరువేరుజీవులు అను 6 కారణములచే 6 విధములగుచున్నది. యీ పై కారణములచేతనే ఆయా యీ పురుషులకు ఆయా యీ భావవిశేషములు అనగా శుచిత్వాశుచిత్వాదులు కలుగుచున్నవి. హి శబ్దము ప్రసిద్ధవాచకము. జాతి ప్రసక్త యెట్లన:—బ్రాహ్మణజాతియందు పవిత్రిత. కుల ప్రసక్త యెట్లన:—యొకానొక కులము శుచి, ఆచారము కలదిగానుండుట. దేశానుపాతిని యెట్లన:— అంతర్వేదియందు

అనగా గంగా యమునా మధ్యఖండమగు ప్రయాగయందు నివసించువారు పవిత్రులగుచున్నారు. కాలానుపాతిని యెట్లన:— కృతయుగమునందు పవిత్రత. వయోనుపాతిని యెట్లన:— బాల్యమునందపవిత్రత. ప్రత్యాత్మనియత యెట్లన:— యొకానొక పురుషుడే స్వభావముచే పవిత్రుడుగానుండుట. ఇత్యాదు లుదాహరణీయములు.॥౬॥

—♦వికృతిభేదములను వాటిలక్షణములను జెప్పుచున్నాడు.♦—

మూ॥ వికృతిఃపునర్లక్షణనిమిత్తాచ లక్ష్యనిమిత్తాచ నిమిత్తానురూపాచ॥ 7

తత్రలక్షణనిమిత్తానామ సా యస్యాశ్శరీరే లక్షణాన్యేవ హేతుభూతాని భవంతిదైవాత్ । లక్షణాని హి కానిచిచ్ఛరీరోపనిబద్ధాని భవంతి । యానిహి తస్మింస్తస్మిన్ కాలేతత్రా ధిష్ఠాన మాసాద్య తాంతాం వికృతి ముత్పాదయంతి ॥7॥౧॥

లక్ష్యనిమిత్తాతు సా యస్యా ఉపలభ్యతే నిమిత్తం యథోక్తం నిదానేషు. ॥7. ॥౨.

టీ. వికృతియనునది లక్షణనిమిత్త, లక్ష్యనిమిత్త, నిమిత్తానురూప, అని మూడు తెరంగులు. ॥౭॥ అందు లక్షణ నిమిత్తయనగా:— యే వికృతికి శరీరమందలి లక్షణములే, దైవవశ

ముచే కారణ తుల్యము లగుచున్నవో యట్టిది లక్షణ నిమిత్త
వికృతి యనబడును. లక్షణము లనగా, యే యే పద్మరేఖాది
సాముద్రిక చిహ్నములు ఆయా యీ కాలములయందు ఆయా
యీ దేహ భాగముల నాశ్రయించి ఆయా యీ రాజ్యప్రాప్తి
బంధనాది వికృతులను దైవవశముచే పుట్టించుచున్నవో అట్టి
చిహ్నములు. అవి శరీరము నాశ్రయించియుండును. హేతు
భూతాని అనగా హేతు తుల్యములని యర్థము. అందుచే
దైవమే, నఖరేఖా పద్మాది సాముద్రికోక్త లక్షణ యుక్తమైన
శరీరమందు, రాజ్య, ధన, వధ, బంధనాది రూపమగు వికృతి
సంభవించుటకు హేతువగుచున్నది. లక్షణము లన్ననో దైవము
నిమిత్తముగా గలిగినవై సూచకములుగా మాత్రమగుచున్నవి.
అందుచేతనే ,,దైవాత్'' అని దైవ కర్తృత్వమిచట జెప్పబడినది.
,,వికృతి ముత్పాదయంతి'' అనుచోట గూడ ,,దైవాత్'' అను
పదము నన్వయించవలెను. గనుక దైవ బలముచేతనే లక్షణము
లకు రాజ్య, ధన, వధ, బంధనాది రూపవికృతి కర్తృత్వముసంభ
వించుచున్నది. ,,తస్మిం స్తస్మిన్ కాలే'' అని చెప్పుటచే, లక్షణ
ములచే సూచింపబడిన యదృష్టపాక కాలమందు వికృతి నియ
తముగా గాన్పించునని సూచించుచున్నాడు. లక్షణములచే
సూచింపబడిన రాజ్యాదు లిచట పురుషునకు, యొకానొకప్పుడు
కలుగుచున్నవగుటచే స్వభావ సిద్ధములుకావు గాన, వికృతి శబ్ద
వాచ్యము లగుచున్నవి. ॥౭॥ ౧.

లక్ష్యనిమిత్త యనగా:— యే వికృతి నిదాన శాస్త్ర
మందు కారణములు [అనగా వాతాది ప్రకోపములకు రూక్ష

సేవారూపాదులు అనెడి కారణములు] లభించునో యట్టిది లక్ష్యనిమిత్తయనబడును. ॥2॥ ౨.

మూ॥ నిమిత్తానురూపాతు నిమిత్తార్థకారిణీ యా। తామనిమిత్తాం నిమిత్తమాయుషః ప్రమాణజ్ఞానస్యేచ్ఛంతిభిషజో భూయశ్చాయుషః క్షయనిమిత్తాం ప్రేతలింగానురూపాం। యామాయుషోంతగతస్య జ్ఞానార్థముపదిశంతిధీరాః। యామధ కృత్యపురుష సంశ్రయాణి ముమూర్షతాం లక్షణాన్యుపదేక్ష్యామః। ఇత్యుద్దేశః। తం విస్తరేణానువ్యాఖ్యాస్యామః. ॥7॥3॥

టీ. యేది, నిమిత్తముయొక్క అనగా కారణముయొక్క ప్రయోజనమువంటి ప్రయోజనము జేయునో [కారణమువలె భాసించునో] యట్టి వికృతి నిమిత్తానురూప వికృతి యనబడును. దీనికి అనిమిత్తయనెడి వేరొక విశేషణము గలదు. అనిమిత్తయనగా అవిజ్ఞాత కారణము గలదని భావము. యే వికృతికి మిక్కిలి సమీపించిన ఆయుర్నాశము కారణముగానుండునో, యెయ్యది ప్రేతతుల్యలక్షణములు గలిగినదో; యే వికృతిని గుప్తమగు ఆయుష్యముయొక్క జ్ఞానమునకై పండితులుపదేశించుచున్నారో; యే వికృతిని పురస్కరించుకొని, చావ సిద్ధముగానుండెడి వారియొక్క పురుషాశ్రిత లక్షణములను మేము చెప్పుచున్నారమో, అట్టి యనిమిత్త వికృతిని ఆయుశ్శేషముయొక్క ప్రమాణ జ్ఞానముకొరకు కారణముగా వైద్యులంగీకరించుచున్నారు. ఈ

నిమిత్తానురూప వికృతినే నిమిత్తార్థకారిణి యనెడి విశేషణముచే విస్తరించుచున్నాడు. నిమిత్తముయొక్క యే అర్థము అనగా కార్య జననరూపమగు గాని కార్యబోధన రూపమగుగాని ప్రయోజనము కలదో దాని ననుకరించునది నిమిత్తార్థకారిణి యనబడును. మరణము విషయమైన వికృతి, రిష్టమని పిలువబడును. ఆ మరణ బోధనకు అది కారణమగును. దీనికి వేరొక "అనిమిత్తాం" అనెడి విశేషణమును జెప్పుచున్నాడు. రిష్టమునకు దౌష్ట్యాదులతో శరీరము సంబంధించుట మొదలుగాగల కారణములేదు గాన యీ విశేషణము సోపపత్తికముగా నున్నది. లేక ఆయుర్నాశ రూపమగు కారణముండియూ ఇతరులకు తెలియకున్నది. కాని ఆకారణము రిష్టమువల్ల యూహింపబడుచున్నది. అందుచే ఇచట అనిమిత్తమనగా అవ్యక్తనిమిత్తమని తెలియవలెను. ఇచట గతాయుష్ట్వమె అనగా ఆయుర్నాశమే సమస్తములగు పురుష సంశ్రిత రిష్టములకు వ్యాపక కారణమని చెప్పుట యుక్తము. [ఇచట సమస్తములగు పురుషసంశ్రిత రిష్టములనగా రోగిని, దూతాదులను గూడ ఆశ్రయించిన రిష్టములని భావము.] అయితే "క్రియాపథ మతిక్రాంతాః కేవలం దేహమాశ్రితాః చిహ్నం కుర్వంతియద్దోషా స్తదరిష్టం ప్రచక్షతే" [అనగా చికిత్స నతిక్రమించినట్టివిన్ని, కేవలదేహము నాశ్రయించినట్టి వాతాదిదోషములు యేచిహ్నమును యేలక్షణమును జేయుచున్నవో అట్టిచిహ్న మరిష్టమనబడును.] అని యిట్లు చెప్పబోయెడి రిష్టలక్షణము; రిష్టము దూతాదులనుగూడ నాశ్రయించిన దగుటంజేసి తద్వ్యావృత్తమగు పురుషాశ్రయ

రిష్టసూత్రము బోధించుచున్నదని తెలియవలెను. ,,ఆయుషః ప్రమాణజ్ఞానస్య'' అనగా ఆయుశ్శేష ప్రమాణజ్ఞానమునకు అని అర్థము. భూయః అనగా మిక్కిలియని యర్థము. గనుక ,,భూయశ్చాయుషః క్షయనిమిత్తాం'' అను పదమునకు మిక్కుటమగు ఆయుర్నాశము కారణముగాగలది. అనగా ఆసన్నమగు ఆయుర్నాశమువల్ల బుట్టినది అని తాత్పర్యము. ,,ప్రేతలింగాను రూపాం'' అనగా ,,మలా దంతేషుజాయంతే ప్రేతాకృతి రుదీర్యతే'' [అనగా దంతములయందు మలముపుట్టుట మొదలగునది ప్రేత లక్షణము] అని యీ మొదలగు గ్రంథముచే జెప్పబోయెడి ప్రేత లక్షణ లక్షితమైనట్టియని అర్థము. ఈవికారమును అంతర్గతమైన అనగా గుప్తమైన అవ్యక్తమైన ఆయుష్యముయొక్క జ్ఞానముకొరకు చెప్పుచున్నారు. వర్ణము నాశ్రయించిన ప్రేతలింగాను రూపవికృతి వేరొకటికలదు. అయ్యది మిక్కుటముగా నసమీపించిన మరణమును బోధించునది కాదుగాన నది అత్యర్థక్షీణాయుష్యముయొక్క కార్యముగాదని తాత్పర్యము. ఇట్లు ,,భూయశ్చ'' అనునదాదిగా ,,ధీరాః'' అను పర్యంతము యుండెడివాక్యముచే నిమిత్తాను రూపవికృతి విశేషముయొక్క కార్యవిశేషరూపమగు మరణ లక్షణమును జెప్పి మరల సామాన్యముగా ,,యామధికృత్య'' అనెడి వాక్యముచే అనిమిత్తతాబోధకమగు ధర్మాంతరమును జెప్పుచున్నారు. ,,పురుషసంశ్రయాణి'' అనెడి విశేషణమును జెప్పుటచే పురుషానాశ్రితమగు దూతాదిగతరిష్టమందు అనిమిత్తతకు ఆవశ్యకతలేదని సూచించుచున్నారు. యెందువల్లననగా:—దూతాధికారాదులయందు యేరిష్టములు

జెప్పబడినవో యవి కనబడుచున్న కారణములు గలిగినవైనను శాస్త్రముచేతనే వాటి రిష్టత్వము నిర్ణయింప బడుచున్నది. యెట్లనః— “ముక్తకేశే౽థవానగ్నే రుదత్యప్రయతే౽థవా। భీషగభ్యాగతం దృష్ట్వా దూతం మరణమాదిశేత్॥” [అనగా వైద్యుడు తల విరబోసుకొనిగాని, దిసమొలవాడుగగాని, యేడ్చుచున్నవాడుగగాని, అపవిత్రుడుగగాని యున్నప్పుడు వచ్చినట్టి దూతనుజూచి వైద్యుడు రోగికి మరణమును జెప్పవలెను.] ఇత్యాదులు. ఇచట “ముక్తకేశే” అనెడి వచనముచే వైద్యుడు కారణమును గమనించియేయున్నాడు. దూత వైద్యునికడకు వచ్చుట విషయమైగూడ రోగియొక్క ప్రేరణాదులు కారణమయ్యేయున్నది. గనుక దూతాదుల నాశ్రయించిన రిష్టము నిమిత్తముకాజాలదు. రోగినాశ్రయించిన రిష్టమే అనిమిత్తమగుచున్నది. కొందరు యీ పై జెప్పిన ముక్తకేశాది లక్షణలక్షితుడగు వైద్యునికడకు దూతరాగూడదని తెలిసియూ దైవవశముచే యెప్పుడట్లు సంభవించునో అప్పుడు దైవికమగురిష్టము కలుగును గనుక యీ నిమిత్తత సర్వరిష్ట వ్యాపికయే యగుచున్నది. అనగా రోగినాశ్రయించిన రిష్టముగూడ దైవము కారణముగా గలదగుటచే సర్వరిష్టములు సనిమిత్తములే యగుచున్నవని భావము. “భూయశ్చ” ఇత్యాది గ్రంథముచేత ప్రేతలింగాను రూపవికృతిని వివిధిగా అంతర్గతమైన ఆయుర్జ్ఞానమునకై చెప్పుచున్నాడనియు, పురుషసంశ్రియరిష్టములు బహుగా చెప్పబడుచున్నవి అనియూ, పురుషానాశ్రయ రిష్టములన్నవో అనగా దూతాది గతరిష్టములన్ననో స్వల్పగ్రంథముచే జెప్పబడుచున్నవి

అనియూ, ఇట్లు వ్యాఖ్యానము జేయుచున్నారు. „ఇత్యుద్దేశః” అనగా ఇంద్రియస్థాన గత సంక్షేపార్థము యిట్లుముగిసెనని అర్థము. ఇట్లు ఇంద్రియస్థానమందలి విషయము సంక్షేపముగా జెప్పబడినది. దాని ననుసరించి విస్తరముగా జెప్పుచున్నారము. ||౨||౩||

—♦ఉద్దేశారంభకమగు వర్ణమును జెప్పుచున్నాడు.♦—

మూ॥ తత్రాదిత ఏవ వర్ణాధికారః । తద్యథా:—కృష్ణః కృష్ణశ్యామః శ్యామావదాతోఽవదాతశ్చేతి ప్రకృతి వర్ణాః శరీరస్య భవంతి । యాంశ్చాపరానుపేక్షమాణో విద్యాదనూకతోఽన్యథావాపి నిర్దిశ్యమానాంస్తద్జ్ఞః ౪

టీ. అందు ప్రథమముననే వర్ణాధికార ముపక్రమింపబడుచున్నది. ఉద్దేశారంభకమగు వర్ణమును జెప్పబూని వికృతిజ్ఞానము ప్రకృతి జ్ఞానముచే మరుగుబడినదగుటచే అనగా ప్రకృతిజ్ఞానమువల్ల తెలుసుకొనదగినదగుటచే ముందుగా ప్రకృతివర్ణములనే జెప్పుచున్నాడు. అదియెట్లన:— కృష్ణవర్ణము [నలుపు] కృష్ణవర్ణయుక్తమగు శ్యామవర్ణము [ఆకాశపురంగు] శ్యామవర్ణయుక్తమగు గౌరవర్ణము, గౌరవర్ణము అనునవి శరీరమునకు ప్రకృతివర్ణములు. విమర్శనపూర్వకముగా చూచుచూ సాదృశ్యతనుబట్టిగాని లేక వర్ణజ్ఞులచే నిర్దేశింపబడుటచేగాని ఇంకా ఇతరములగు వర్ణములను తెలుసుకొనవలెను. ఇచట తరచు స్వభావసిద్ధముగా యేవర్ణములు శరీరమునకు కలుగునో అవి ప్రకృతి వర్ణములనబడును. యేవి వికార జన్యములగునో యవి వికృతి

వర్ణములు. గాన ప్రకృతివర్ణములని నిర్దేసింపబడినవిగూడ యొకానొకప్పుడు వికారజన్యము లయ్యానేని వికృతివర్ణము లనబడుచున్నవి. అట్లనే వికృతివర్ణములు గూడ జన్మసిద్ధము లైనచో ప్రకృతివర్ణము లనబడును. చెప్పబడని ప్రకృతివర్ణాతిదేశము కొరకు అనగా ప్రకృతివర్ణ సంగ్రహణముకొఱకు ,,యాంశ్చ" ఇత్యాది గద్యను జెప్పుచున్నారు. ఉపేక్ష్యమాణాః=ఉపేక్షమాణాః అనగా విమర్శనపూర్వకముగా చూచుచుండెడివారు అని తాత్పర్యము. అనూకతః అనగా సాదృశ్యమునుబట్టి అని అర్థము. ॥౮॥

—♦వికృతివర్ణ నిరూపణము.♦—

మూ॥నీల శ్యామ తామ్ర హారిత శుక్లాశ్చ వర్ణాశ్శరీరస్య వైకారికాభవంతి। యాంశ్చాపరానుపేక్షమాణో విద్యాత్। ప్రాగ్వికృతానభూత్వో త్పన్నానితి ప్రకృతి వికృతి వర్ణా భవంత్యుక్తాః॥

టీ. నీలవర్ణము [నల్లకలువరంగు] శ్యామవర్ణము [తెలుపుతో గూడిన నలుపురంగు] తామ్ర [రాగిరంగు] హారిత [ఆకుపచ్చరంగు] శుక్ల [తెలుపురంగు] అనెడి వర్ణములు శరీరమునకు వైకారికములు. ఇచట చెప్పని యితర వైకారిక సంకరవర్ణములను విమర్శనవల్ల తెలుసుకొనవలెను. వికృతివర్ణములకు లక్షణాంతరమెట్లన:— పూర్వ వర్ణములకంటె భిన్నములుగా మారినట్టిన్నీ అదివరలో యెన్నడూ శరీరమందు లేక యుండి అప్పుడు క్రొత్తగా పుట్టినట్టిన్నీ వర్ణములు వైకారికములని తెలియవలెను.

ఇట్లు ప్రకృతి వికృతివర్ణములు చెప్పబడినవి. "ప్రాగ్వికృతాత్" అనగా పూర్వ వర్ణముకంటె వేరుతీరున మారిన అని యర్థము. దీనిచే నొకానొక శ్యామలవర్ణముగల పురుషుడు రసాయన సేవచే గౌరవర్ణమును బొందెననుకొనుడు, వాడె రసాయన త్యాగముజేసిన కొంతకాలమునకు పిదప తిరుగా శ్యామలవర్ణము గలవాడగుచున్నాడు. అట్టివానికి పూర్వపు గౌరవర్ణముకంటె వికృతియగు శ్యామలవర్ణము గలుగుట రిష్టమనెడి భావము గలుగుచుండగా తన్నిరాసకై "అభూతోత్పన్నాత్" అనెడి విశేషణము నుపయోగించెను. ఇందుచే యీదోషము వారింపబడెను. యేమన, నిచట పూర్వమందుండెడి శ్యామలవర్ణమే తిరుగా బుట్టినదగుటచే యయ్యది అభూతోత్పన్నము కాజాలదు. గనుక రిష్టముకానేరదు. ||౯||

—వర్ణానుసారముగా అరిష్ట లక్షణనిరూపణము.—

మూ|| తత్ర ప్రకృతివర్ణ మర్ధశరీరే వికృతివర్ణ మర్ధశరీరే ద్వావపివర్ణౌ మర్యాదావిభక్తౌ దృష్ట్వా యదేవ సవ్య దక్షిణ విభాగేన యదేవ పూర్వ పశ్చిమవిభాగేన యదుత్తరాధర విభాగేన యదంతర్విభాగేనాతురస్య రిష్టమితి విద్యాత్ || 10

ఏవమేవ వర్ణభేదో ముఖేఽప్యన్యత్ర వర్తమానో మరణాయభవతి|| 11

టీ|| కుడియెడమ భేదముచేగాని అభిముఖము [ఉరోభాగము] పృష్ఠభాగము [వీపు] అనెడి భేదముచేగాని నాభికి ఊర్ధ్వభాగ

ము నాభికి క్రిందుభాగము అనెడి భేదముచేగాని ముఖనాసా ద్యంతర్భాగము బహిర్భాగము అనెడి భేదముచేగాని ప్రకృతి వికృతివర్ణములు రెండునూ సరిహద్దుగా విభజింపబడి యేరోగి శరీరమందు కనబడునో వానికి రిష్టముజెప్పవలెను. "అంతర్భాగేన" అనుపదముచే ఇచట అంతర్గతవర్ణమనగా ముఖ—నాసా—కర్ణ—నేత్రము లనువాటి యంతర్భాగమందలి వర్ణమని గమనించవలెను.॥౧౦॥

ఇదేతీరున వర్ణభేదము ముఖమునందుగాని తదితర ప్రదేశములందుగాని సంభవించినచో రోగికి మరణముగలుగును. ॥౧౧॥

-♦వర్ణతుల్యములగు గ్లాని హర్షాదులనుబట్టి అరిష్టనిరూపణము♦-

మూ॥ వర్ణభేదేన గ్లానిహర్షరౌక్ష్య స్నేహావ్యాఖ్యాతాః 12

తథా పిప్లవ—వ్యంగ—తిలకాలక—పిడకానా మాననె జన్మాంతరస్యైవమేవాప్రశస్తంవిద్యాత్॥ 13

నఖ నయన వదన మూత్ర పురీష హస్తపా దౌష్ఠాది ష్వపిచ వైకారికోత్థానాం వర్ణానా మన్యతమస్య ప్రాదుర్భావో హీన బలవర్ణేంద్రియేషు లక్షణమాయుషః క్షయస్య॥ 14

టీ. వర్ణముయొక్క భేదమును జెప్పిన తీరుననే గ్లాని, హర్షము అనగా వృద్ధి, రౌక్ష్యము, స్నేహము, అనువాటి భేదములను గూడ గమనించవలెను. 'వర్ణభేదేన'అనగా ఎట్లు వర్ణవిభాగముచే రిష్టముకలుగునో అట్లనే గ్లాన్యాది విభాగముచే గూడ రిష్టము

కలుగుననిభావము. ఇచట హర్షమనగా మనస్సంబంధమగు సంతోషమనెడి యర్థ మిా చాక్షుషాధికారములో యసంగతము గావున శరీరసంబంధమగు వృద్ధియని గమనించవలెను.॥౧౨॥

పిప్లవ [పుట్టుమచ్చభేదము], వ్యంగ [మంగురోగము], తిలకాలక [పుట్టుమచ్చ], పిడక [పొక్కు] అనునవి ముఖమునందు అదేతీరున అనగా వర్ణము పుట్టినతీరున పుట్టినచో రోగికి రిష్టముగలుగును. పిప్లు మొదలగువాటికిగూడ వర్ణమునకువలెనే సవ్య దక్షిణాది విభాగముచేగలిగెడి పుట్టుక రిష్టమగుచున్నదియని తథేత్యాది గద్యకు తాత్పర్యము. ఈ యర్థమునే ,,జన్మ" యనెడి పదముచే జెప్పుచున్నాము. ॥౧౩॥

హీనమైన బలము—శరీరకాంతి — ఇంద్రియపాటవము—గల రోగుల విషయములో గోళ్లు—నేత్రములు—ముఖము—మూత్రము—పురీషము—చేతులు-పాదములు—ఓష్టము [పెదవి]—మొదలగు వాటియందు గూడ వైకారిక వర్ణము పుట్టుట రిష్టసూచకము. ఈ ,,నఖ" ఇత్యాది గద్యలో, జెప్పిన బలహాన్యాదులు రోగికి లేనిచో రిష్టము కాజాలదు.॥౧౪॥

—♦అనుక్తవర్ణ రిష్టనిరూపణము.♦—

మూ॥ యచ్చాన్యదపి కించిద్వర్ణవైకృత మభూతపూర్వం సహసోత్పద్యేతానిమిత్తమేవ హీయమానాతురస్య శశ్వత్తదరిష్టం॥ 15

టీ. మాటిమాటికి క్షీణావస్థను పొందుచున్న రోగికి, యిదివరలో యెన్నడూ పుట్టనట్టియూ, ఆకస్మికముగాను నిర్నిమిత్త

ముగాను పుట్టినట్టియూ, పై జెప్పిన దానికంటె వేరగునట్టి, యే కొద్దివర్ణవికారమైననూ కలిగెనేని యది రిష్టమగును. ,,అభూత పూర్వం" అనుపదమును ఇదివరలో వ్యాఖ్యానము చేయబడిన రసాయనవిహితమగు వర్ణప్రాదుర్భావముయొక్క వ్యుదాసము కొరకు[వ్యుదాస అనగా వినాకరణము లేక మినహాయింపు] చెప్పెను. ,,సహసోత్పద్యేత"అనుపదముచే రిష్టములకు శీఘ్రస్వభావమునుఅనగా అతిత్వరలో జనించుటను సూచించుచున్నాడు. ,,అనిమిత్తం"అనుపదమునకు ఇదివరలో జెప్పినదియే అర్థము. ,,హీయమానాతురస్య శశ్వత్"అనునది స్వభావమునుజెప్పుచున్నది. రిష్టోత్పత్తి చేక్షీణించుట ప్రతిక్షణమందున్నూ అవశ్యముగాసంభవించును. ॥౧౫॥

ఇట్లువర్ణాధికారముముగిసెను.

—♦ ప్రకృతిస్వరనిరూపణము ♦—

మూ॥ స్వరాధికారస్తు:— హంస, క్రౌంచ, నేమి, దుందుభి, కలవింక, కాక, కపోత, జర్ఝరానుకారాః ప్రకృతిస్వరాభవంతి యాంశ్చాపరానుపేక్షమాణోఽపి విద్యాదనూకతోఽన్యథావాపి నిర్దిశ్యమానాం స్తద్జ్ఞైః॥ 16

టీ. క్రమాగతమైన స్వరమును స్వరేత్యాది గద్యచే జెప్పుచున్నాడు. ప్రకృతిస్వరములు, హంస, క్రౌంచము, మొదలగు వాటి ధ్వనులను అనుకరించుచుండును. ,,యాంశ్చ" ఇత్యాది గద్యకు యెనిమిదవగద్యలో టీకవ్రాయబడినది. జర్ఝరఃఅనగా వాద్యభాండవిశేషము. ॥౧౬॥

—♦వికృతిస్వరములనున్నూ తజ్జన్యరిష్టములనున్నూ నిరూపించుచున్నాము ♦—

మూ॥ ఏడక కల గ్రస్తావ్యక్త గద్గదక్షామదీనాను కీర్ణాస్త్వాతు రాణాం స్వరా వైకారికాభవంతి యాంశ్చాపరానుపేక్ష మాణోఽపి విద్యాత్ ప్రాగ్వికృతానభూతోత్పన్నానితి ప్రకృతివికృతి స్వరావ్యాఖ్యాతః॥ 17

తత్రప్రకృతి వైకారికాణాం స్వరాణా మాశ్వభినిర్వృత్తిః స్వరానేకత్వమేకస్య చానేకత్వమ ప్రశస్తం॥ 18
ఇతిస్వరాధికారః। ఇతివర్ణస్వరాధికారౌ యథావదుక్తౌ ముమూర్షుజ్ఞానార్థమితి.

టీక. మేషధ్వనియు, సూక్ష్మమైన— ఉచ్చరించుటకు శక్యము కాని— తెలియని ధ్వనులును, గద్గదధ్వనియు— రూక్షమైన అతి కష్టముచే నుచ్చరింపబడిన— ధ్వనులును, నత్తివాని స్వరతుల్య మగు స్వరమున్నా, యిట్టిస్వరములు రోగులకు కలిగెనేని యవి వైకారికస్వరములగుచున్నవి. వీటికంటె వేరైనట్టిన్ని, రోగావస్థకు పూర్వపుస్వరములకంటె వికారమును బొందిన ట్టిన్ని, రోగావస్థకు పూర్వమెన్నఁడూ లేక యిప్పుడే జనించినట్టి స్వరములను వైకారికములుగా తెలుసుకొనవలెను. ఇట్లు ప్రకృతివికృతిస్వరములు వ్యాఖ్యానము చేయబడినవి. ఏడకః= మేషము లేకఎద్దు. కలః= సూక్ష్మధ్వని. గ్రస్తః =ఉచ్చరించు టకు శక్యముకానిధ్వని. క్షామః= రూక్షధ్వని. దీనః=అతికష్ట

ముచే నుచ్చరింపబడిన ధ్వని. అనుకీర్ణః= ఉపర్యుపర్యుచ్చార్యమాణధ్వని అనగా నత్తిస్వరము. ॥౧౭॥

ఆస్వరములలో ప్రకృతికంటె వికారములైన అనగా భిన్నములైన స్వరములకు స్వరానేకత్వము [యొకేకాలమందు అనేకస్వరములుపలుకుట] కారణములేనిదే అతివేగముగా సంభవించుటయు, యొకేస్వరము అనేకస్వరములుగా కారణము లేనిదే అతిస్వరలో మారుటయు రిష్టలక్షణమని తెలియవలెను. ఈరెండువాక్యములకు ఫలితార్థ మొక్కటైనను నిమిత్తభేదముచే వాక్యభేదము గలిగెను.॥౧౮॥

ఇట్లు సద్యోమరణ జ్ఞానముకొరకు వర్ణస్వరాధికారము చెప్పబడినది.

ఉక్తార్థమును—భంగ్యంతరముగా శ్లోకములలో—జెప్పుచున్నాడు.

మూ॥ యస్యవై కారికో వర్ణశ్శరీర ఉపపద్యతే। అర్ధేవా
యదివా కృత్స్నేనిమిత్తంనచ నాస్తిసః॥ 19

నీలంవాయదివాశ్యావం తామ్రం వాయదివారుణం।
ముఖార్ధమన్యథావర్ణం ముఖార్ధే రిష్టముచ్యతే॥ 20

స్నేహోముఖార్ధే సువ్యక్తః రౌక్ష్యమర్ధముఖేభృశం।
గ్లానిరర్ధేతథాహర్షః ముఖార్ధే ప్రేతలక్షణం॥ 21

తిలకాః పిప్లవో వ్యంగా రాజయశ్చ పృథగ్విధాః। ఆతురస్యాశుజాయంతే ముఖే పాణౌ ముముక్షతః॥ 22

పుష్పాణి నఖదంతేవాపంకో వాదంత సంశ్రిత ః।చూర్ణకోవాపిదంతేషు లక్షణం మరణస్య తత్॥ 23

టీ. 19, 20, 21 శ్లోకములు గతార్థములు. 22వ శ్లోకములో ముఖేఅను పదమునకు ముఖ పైభాగమందున్నా లోపలిభాగమందున్నా అనిఅర్థము. నఖములయందు దంతములయందు పుష్పములు [అనగా తెల్లనిమచ్చలు] పుట్టుట, దంతములకు పాచిగాని, శర్కరగాని సంభవించుట ఇవి మరణలక్షణములు. [మాటిమాటికి క్షీణబలేంద్రియుడగురోగి కీలక్షణములు వర్తించును. ॥౨౩॥

మూ॥ ఓష్ఠయోః పాదయోః పాణ్యోరక్ష్ణోర్మూత్ర పురీషయోః। నఖేష్వపిచ వైవర్ణ్యమేతత్ క్షీణబలేఽంత కృత్॥ 24

యస్యనీలావుభావోష్ఠౌ పక్వ జాంబవ సన్నిభౌ।ముమూర్షురితితం విద్యాత్ నరోధీరోగతాయుషం॥ 25

ఏకోవాయదివాఽనేకో యస్య వైకారికస్స్వరః।సహాసోత్పద్యతే జంతోర్హీయమానస్య, నాస్తిసః॥ 26

యచ్చాన్యదపికించిత్ స్యాత్ వైకృతం స్వరవర్ణయోః। బలమాంస విహీనస్య తత్సర్వం మరణోదయం॥ 27

ఇతివర్ణస్వరావుక్తౌ లక్షణార్థం ముమూర్షతాం। యస్తౌసమ్యగ్విజానాతి నాయుర్జ్ఞానే సముహ్యాతి॥ 28

ఇతగ్నిశ్వేశకృతే తంత్రే చరకప్రతిసంస్కృతే ఇంద్రియ
స్థానే వర్ణస్వరీయేంద్రియం నామప్రథమోఽధ్యాయః॥

టీ. 24 శ్లోకము మొదలు 27వ శ్లోకము వరకు గతార్థము. ఎవఁడు లెస్సగా యీ వర్ణస్వరములను తెలుసుకొనునో వాఁడు ఆయుర్విషయక జ్ఞానమందు భ్రమనుజెందఁడు. 25వ శ్లోకములో „ఓష్ఠౌ" అని ద్వివచనమును జెప్పియు „ఉభౌ" అని ప్రయోగించుటచే పెదవులయందంతటను నీలత్వవ్యాప్తిని సూచించుచున్నాఁడు. „ముమూర్షుః" అని జెప్పియు „గతాయుషం" అని ప్రయోగించుటచే రిష్టముతోఁగూడిన ముమూర్షువు గతాయువగుచున్నాడని సూచించుచున్నాఁడు. రిష్టము బుట్టనిచో వ్యాధి ప్రతీకారమును జేయకుండుటచే ముమూర్షువు గతాయువగుచున్నాఁడు. ముమూర్షుః= చావసిద్ధముగా నున్నవాఁడు. గతాయుః= చచ్చినవాఁడు. మరణోదయం= మరణకారణము ॥౨౪-౨౭॥

ఇట్లు „వైద్యవల్లభ" రాణీ వెంకటాచలపతి
ప్రసాదశాస్త్రికృతమగు „సుషమ" యనెడి
చరకేంద్రియస్థాన ప్రథమా
ధ్యాయ టీక సమగినెను.

•••○○○•••

చ ర క సం హి త.

ఇంద్రియస్థానము-
ద్వితీయాధ్యాయము.

మూ॥ అథాతః పుష్పితక మింద్రియం వ్యాఖ్యాస్యామః॥ 1
ఇతిహస్మాహ భగవానాత్రేయః॥ 2

టీ. వర్ణస్వరవికృతి కథనానంతర ముద్దేశక్రమాగత మగుటచే గంధవికృతి బోధకమగు పుష్పితకమును జెప్పుచున్నారము ॥౧॥
ఇతి హస్మేతివాక్య మాగమ శుద్ధిబోధకము.॥౨॥

—♦ అరిష్టమరణములకుపుష్పఫల దృష్టాంతనిరూపణము ♦—

మూ॥ పుష్పం యథాపూర్వరూపం ఫలస్యేహభవిష్యతః।
తథాలింగమరిష్టాఖ్యం పూర్వరూపం మరిష్యతః॥ 3

టీ. పుట్టబోయ్యేడిఫలమునకు పుష్పమెట్లు పూర్వరూపమగుచున్నదో అట్లే యరిష్టమనెడి లక్షణము చావసిద్ధముగానున్న రోగికి పూర్వరూపమగుచున్నది. ఇయ్యది సర్వేంద్రియములకు సాధారణమగుటచే ప్రథమాధ్యాయమునందే చెప్పదగియున్ననూ, పుష్పసాదృశ్యము కలదగుటచే యీపుష్పితకాధ్యాయమునందు జెప్పబడినది. గంధము నాశ్రయించినరిష్టము, గంధ-పుష్పముల కుండుచున్న ఆధారాధేయభావము ననుసరించి

పుష్పనామసాదృశ్యముగల యధ్యాయముచే చెప్పదగినది గాన యీయధ్యాయమునకు పుష్పితకమని పేరిడెను. ఈఅధ్యాయము [మరణమనెడిఫలమును బోధించుటలో] రిష్టమనకుగల పుష్పభావమును బోధించునదిగాన దీనికీనామ మన్వర్థంబయ్యె. పుష్పమనగా యిచట, వ్యభిచరించని ఫలసంబంధముగలదియని భావము. అందుచేతనే ,,అప్యేవంతు” ఇత్యాది శ్లోకముచే; పుష్పఫలదృష్టాంతముచేత, రిష్ట-మరణములు దుర్బోధములుగావున [లోకమందలి] ఫలపుష్పములకు పరస్పరవ్యభిచారమును జూపుచున్నాడు.॥3॥

—♦ అరిష్ట మరణములకు యవినాభావ సంబంధనిరూపణము ♦—

మూ॥ అప్యేవంతు భవేత్పుష్పం ఫలేనాననుబంధియత్ । ఫలం చాపి భవేత్కించి ద్యస్యపుష్పం నపూర్వజం॥ [జాయతే అని పాఠాంతరం] 4

నత్వరిష్టస్య జాతస్య నాశోస్తి మరణాదృతే । మరణం చాపితన్నాస్తి యన్నారిష్ట పురస్సరం॥ 5

టీ. లౌకిక ఫలపుష్ప సంబంధ మొకప్పుడు వ్యభిచరించిననూ రిష్టమరణములకుండు సంబంధ మట్లుకాదని ,,అప్యేవంతు” అనెడి శ్లోకద్వయముచే జెప్పుచున్నాడు.

వేతసపుష్పము మొదలగు ఫలములులేని పుష్పములు కొన్ని యుండవచ్చును. మేడికాయలు మొదలగు పుష్పములులేని ఫలములు కొన్ని యుండవచ్చును. ॥౪॥

గాని సంపూర్ణముగాబుట్టిన రిష్టమునకు మరణము వినా నాశములేదు. [అనగా యిట్టి రిష్టమువల్ల తప్పక మరణము గలుగునని భావము.] దేనికి రిష్టము పూర్వమందు జనించదో యట్టి మరణముగూడ లేదు. [అనగా ప్రతి మరణమునకు రిష్టము పూర్వరూపముగా జనించునని భావము.] జాతస్య=సంపూర్ణముగాబుట్టిన అని అర్థము. అసంపూర్ణముగా బుట్టిన రిష్టమందు మృత్యువు అవశ్యముగా సంభవించదు. కొందరు జాతస్య అనగా నియతమైన అని యర్థము జెప్పుచున్నారు. రిష్టము నియతానియత భేదములచే రెండువిధములు. అందు నియతోదాహరణము:— ,,మృతమేవ తమాత్రేయో వ్యాచచక్షే పునర్వసుః" [అట్టివానిని తప్పక నిర్జీవునిగా ఆత్రేయుడు జెప్పెను.] ఇత్యాదులు. అనియతోదాహరణము:— సంశయ ప్రాప్తమాత్రేయో మన్యతే తస్య జీవితం" ,,అరోగ స్సంశయంగత్వా కశ్చిదేవ ప్రముచ్యతే" [,,అట్టివాని జీవితము సంశయగ్రస్తమగునని ఆత్రేయుడు తలచుచున్నాడు" ,,రోగములేనివాడు జీవితవిషయక సంశయమునుబొంది యట్టి సంకటమునుండి యొకానొకడు మాత్రమే ముక్తుడగును."] ఇత్యాదులు. అట్లనే సుశ్రుతమునందు గూడ అనియత రిష్టాభిప్రాయముచేతనే యిట్లు జెప్పబడినది. యెట్లన:— ,,ధ్రువంత్వరిష్టే మరణం బ్రాహ్మణై స్తత్కిలామలైః। రసాయన తపోజప్య తత్పరై ర్వానివార్యతే॥ ఇతి [అరిష్టముగలిగిన యెడల మరణము నిశ్చయము. అయినను రసాయనము, తపస్సు, మంత్రములు అనువానియందు సక్తులైనట్టి నిర్మలులగు బ్రాహ్మణులచే నివారింపబడగలదు.] ఇత్యాదులు.

రిష్ట మరణములకుండు సంబంధ మవ్యభిచరితమని చరకుడు గొప్ప ప్రయత్నపూర్వకముగా చూపుటనుబట్టి కొందరీ నియతానియత రిష్టద్వైవిధ్యము నంగీకరించుటలేదు. అట్టివారు; ,,సంశయప్రాప్త" మిత్యాది శ్లోకగత ,,సంశయప్రాప్తం" అను పదము మరణమునే ప్రతిపాదించుచున్నది. ఈ పదము నాచార్యుడు భంగ్యంతరముగా ప్రయోగించినాడు అని చెప్పుచున్నారు. చరకునియొక్క అరిష్టవిషయక అర్థమెట్లున్నదో దాని నా రీతిగనే ఆ గ్రంథసందర్భమున వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారము. రిష్టము రసాయనాది సాధ్యమనుమాట యెద్దికలదో యది మాకునూ యంగీకారమే. రసాయనము, మహేశ్వరప్రసాదము మొదలగునవి సర్వలోకముయొక్క మర్యాదనుగూడ అనగా ప్రకృతి సూత్రములనుగూడ నతిక్రమించగలవు. అందుచే అట్టి వ్యభిచారము ననుసరించి యీ క్రింది సంగతులను జెప్పుచుంటిమి. యెట్లన:— మహేశ్వరుడు భస్మీభూతుడైన మన్మథుని తిరుగా బ్రతికించెను. రాముడు తపోబలముచే మృతుడైన విశ్వపుత్రుని [పా॥ రిపుపుత్రుని] పునర్జీవితుని జేసెను. ఇత్యాదులు. కొందరు కాలమృతియందే రిష్టపూర్వక మరణము సంభవించునని చెప్పుదురు. అట్లు వచనములుగూడ గలవు. యెట్లన:— ,,అకాల మృత్యువునందుగూడ రిష్టము పుట్టుననుచో మృత్యుచిహ్నమగు వర్ణాదిరిష్టము విఫలమగును. యేలనన కాలమృత్యువు యుక్తమగు చికిత్స జేయబడిననూ తప్పక సంభవించును. అకాలమృత్యువునందు రిష్టము పుట్టినతోడనే యుక్తమగు చికిత్సనుచేసినచో మృత్యువు కాదాచిత్కముగా సంభవించును.

అందుచే కాలమృత్యువునందే రిష్టము బుట్టును.” ఇత్యాదులు. కాలాకాల మరణములయందు రిష్టము భేదమేమియూ లేకుండ గనే యుండునని నియమ ముండుటచే పైవారి వచనములు గ్రాహ్యములుగావు. అకాలమృత్యువునందునూ కాలమృత్యువు నందునూ యెప్పుడైతే చికిత్సాపథము నతిక్రమించి అపచార మువల్ల వ్యాధిబుట్టునో అప్పుడే తప్పక రిష్టముబుట్టును. గనుకనే ‚‚క్షణేనైవరిష్టాః ప్రాదుర్భవంతి” [క్షణకాలములోనే రిష్టములు బుట్టును-] అని యిట్లు చెప్పబడినది. యీపక్షము నంగీకరించని వాని మతమునందు నియతాయుష్యము [పరిమితాయుష్యము] గలవానికి అపచారమువల్ల బుట్టిన వ్యాధి యెన్నటికిన్నీ అసా ధ్యముకానేరదు. [గాని అట్లు అసాధ్యము కాకపోవుట యసంభ వము] యేకారణముచేత [‚‚తేన” అని పా॥ అప్పుడు ఆకారణము చేత అని అర్థము అనగా అట్ల పచారజన్యవ్యాధి యసాధ్యమ గుటచే అనిభావము.] యేరీతిని పచార జన్యదోషము లతిశయ మగు ప్రమాదమువల్ల అసాధ్యవ్యాధులను బుట్టించునో అదే రీతిని మరణమునకు పూర్వకాలమందు రిష్టములను బుట్టించు చున్నవి. [‚‚మరణ పూర్వరూపరిష్టజనకాః” అని పా॥ అప్పుడు మరణమునకు పూర్వరూపమగు రిష్టములను బుట్టించునవి అని యర్థము.] ॥౫॥

—♦రిష్టమరణములకుండు సంబంధము వ్యభిచరించినచో యం దులకు కారణము భ్రమయని నిరూపించుచున్నారు.♦—

మూ॥ మిథ్యాదృష్ట మరిష్టాభ మనరిష్ట మజానతా । అరిష్టం
వాప్యసంబద్ధ మేతత్ప్రజ్ఞా పరాధజం॥ 6

టీ. అజ్ఞానవైద్యునిచే రిష్టముకానిది రిష్టముగగాని, రిష్టతుల్యముగగాని యెంచబడిననూ రిష్టము సూక్ష్మమగుటచే పూరక వ్యాధియందు సంబద్ధముకానిదిగా యెన్నబడిననూ అయ్యది వైద్యునియొక్క ప్రజ్ఞాపరాధమువల్ల బుట్టినదని నిశ్చయించవలెను. [అనగా రిష్టమరణముల కవ్యభిచార సంబంధము సిద్ధాంతితమని భావము.]॥౬॥

—•పుష్పిత మనుజులను చెప్పెదనని ప్రతిజ్ఞ చేయుచున్నారు•—

మూ॥ జ్ఞాన సంబోధనార్థంతు లింగై ర్మరణపూర్వజైః । పుష్పి
తానుపదేక్ష్యామో నరాన్ బహువిధై ర్బహూన్ 7

టీ. జ్ఞానమనగా జ్ఞాయతే మరణమనేనేతిజ్ఞానం=రిష్టం అనెడి వ్యుత్పత్తిచే రిష్టమనియర్థము. దాని సంబోధనకొరకనగా జ్ఞానముకొరకు నానాప్రకారము లైనట్టి మరణమునకు పూర్వమందు బుట్టెడి లక్షణములచే పుష్పితులగు అనగా పుష్పించిన వృక్షములెట్లు గంధయుక్తములుగా నుండునో యట్లె గంధవంతులగు బహు విధములైన మనుజుల నుపదేశించుచున్నారము. ॥౭॥

—• పుష్పితమనుజ నిరూపణము.•—

మూ॥ నానాపుష్పోపమోగంధో యస్యభాతి [వాతి] దివానిశం।
పుష్పితస్య వనస్యేవనానాద్రుమలతావతః 8

తమాహుః పుష్పితం ధీరానరం మరణలక్షణైః । సనా
సంవత్సరాద్దేహం జహాతీతివి నిశ్చయః 9

టీ॥ బహువిధములగు వృక్షలతాదులుగలిగి, పుష్పించినట్టి యుద్యానవనమునకూ వలెనే యెవనికి బహువిధ పుష్పగంధము రాత్రింబగళ్లు [శరీరమునుండి] వెడలుచుండునో యట్టివానిని బుద్ధిమంతులు మరణలక్షణములగు నానాపుష్ప గంధములచే పుష్పితునిగా జెప్పుచున్నారు. అట్టి పుష్పితుడు సంవత్సరము లోపుననే మృతినొందును. నానా ద్రుమలతావతః యను విశేషణము వనమునకు జెప్పుటచే చంపకవనము, అశోకవనము యనునట్లు సజాతీయ వృక్షవనముగాక విజాతీయ వృక్షవనమని తెలియవలెను. ॥౮॥౯॥

మూ॥ ఏవమేకైకశః పుష్పై ర్యస్యగంధో సమోభవేత్ । ఇష్టై
ర్వాయదివానిష్టైస్సచపుష్పిత ఉచ్యతే॥ 10
సమాసేనాశుభాః గంధానేకత్వేనాధవాపు। నఃఆజిఘ్రే
ద్యస్య గాత్రేతుతం విద్యాత్పుష్పితంభిషక్ 11
ఆప్లుతానాప్లుతాకాయే యస్యగంధాశ్శుభా శుభాః।
వ్యత్యాసేనానిమిత్తాః స్యుస్సచపుష్పిత ఉచ్యతే 12
తద్యథాచందనంకుష్ఠం తగరాగురుణీమధు।
మాల్యం మూత్రపురీషేచ మృతానికుణపానిచ 13
యేచాన్యే వివిధాత్మానో గంధావివిధయోనయః। తేప్యే
నేనానుమానేన జ్ఞేయా వికృతితాంగతాః 14
ఇదంచాప్యతి దేశార్థం లక్షణం గంధసంశ్రయం।
వక్ష్యామోయదభిజ్ఞాయ భిషఙ్మరణమాదిశేత్ 15

విద్యాన్నిర్వా దుర్గంధో యస్యగాత్రేతు జాయతే। ఇష్టో నాయదివా౽నిష్టో నస జీవతితాంసమాం॥ 16॥

టీ॥ ఈరీతిని యెల్లప్పుడు యిష్టానిష్టగంధముగల పుష్పములతో ప్రత్యేకముగా తుల్యమగు గంధము యెవనిశరీరమును ండివచ్చుచుండునో యట్టివాడు పుష్పితుడనబడును॥ ౧౦॥ శవాది దుర్గంధములు సమూహముగగాని ప్రత్యేకముగగాని శరీరమున గలిగినవో యట్టివాడు పుష్పితుడనబడును. ॥౧౧॥ శుభాశుభగంధములు యెవనిశరీరమందు మిశ్రితములుగగాని, ప్రత్యేకముగాగాని, వ్యత్యాసము (అనగా శుభగంధము గలవానికి అశుభగంధమున్ను, అశుభగంధము గలవానికి శుభగంధమున్ను గలుగుట) గాగాని నిర్నిమిత్తముగాగలుగునో వాడు పుష్పితుడనబడును. ౧౨॥ అశుభాశుభ గంధములెవ్వియన;- చందనము- చంగల్వకోష్ట- గ్రంధితగరము- కృష్ణాగరు- తేనె- పుష్పమాల- మూత్రము- పురీషము- మృతములు అనగా మనుజవ్యతిరిక్తములగు ఆవు-కుక్క మొదలగు వాటిశవములు- కుణపములు అనగా మనుజశవములు, వీటిగంధములున్ను; ఇంకను అకృత్రిమములగు నానాద్రవ్యగంధములున్ను; కృత్రిమములగు అగరువత్తులు మొదలగువాటి గంధములున్ను; శుభాశుభ గంధము లనబడుచున్నవి. అట్టిగంధములను యీ యనుమానముచే అనగా 12 వ. శ్లోకమున జెప్పినరీతిని, వికారమును బొందినవాటిగా తెలుసుకొనవలెను. ॥౧౩-౧౪॥ దేనిని తెలుసుకొని వైద్యుడు మరణమును జెప్ప సమర్థుడగునో అట్టి గంధాశ్రిత లక్షణమును అతిదేశముకొరకు అనగా చెప్పని

వాటినిగూడ తెలుసుకొనుటకొరకు చెప్పుచున్నాము. ॥౧౫॥ (అదియెద్దియనః—) ఇష్టగంధముగాని యనిష్టగంధముగాని, నిర్హేతుకముగను, స్థిరత్వముగలదిగను యెవనిదేహమందు జనించునో వాడు సంవత్సరములోపలనే మృతినొందును॥ పుష్పితత్వధర్మమును జెప్పినచోటనెల్ల రోగిజీవితము సంవత్సరమునకు లోపలనే సమాప్తమగునని ౭. వ శ్లోకమునుబట్టి తెలుసుకొనవలెను. ॥౧౬॥

రసజ్ఞాననిరూపణము.

మూ. ఏతావద్గంధవిజ్ఞానం రసజ్ఞానమతఃపరం। ఆతురాణాంశరీరేషు వక్ష్యతే విధిపూర్వకం॥ 17

యోరసః ప్రకృతిస్థానాం నరాణాం దేహసంభవః। సవషాం చరమేకాలె వికారంభజతేద్వయం॥ (పా॥ స్వయం) 18.

కశ్చిదేవాస్య వైరస్యమత్యర్థముపపద్యతే । స్వాదుత్వమపరశ్చాపి విపులంభజతేరసః 19.

తమనేనానుమానేన విద్యాద్వికృతింతాంగతం । మనుష్యోహి మనుష్యస్యకథంరసమవాప్నుయాత్ ॥ 20॥

మక్షికాశ్చైవయూకాశ్చదంశాశ్చమశకైస్సహ। విరసాదపసర్పంతి జంతోఃకాయాన్ముమూర్షతః॥ 21॥

అత్యర్థరసికం కాయం కాలపక్వస్యమక్షికాః । అపిస్నాతానులిప్తస్య భృశమాయాంతి సర్వశః 22॥

టీ॥ ఇంతవరకూ గంధజ్ఞానముచెప్పబడినది. ఇటుపిమ్మట రోగుల శరీరములందు శాస్త్రీయమగు రసజ్ఞానము చెప్పబడు

చున్నది.!౧౭॥ స్వప్నులగు వారి దేహమందలి రసమెద్దియో యది యె వారిమరణకాలమందు ద్వయాంరూపమగు అనగా ఇష్టానిష్ట రసరూపమగు వికారమును బొందును. ("స్వయం" అనుపాఠాం తరమున స్వయముగ అని అర్థము)॥౧౮॥ ముమూర్షువగు యీ రోగియొక్క యొకానొకరసము మిక్కుటముగు వైరస్యము [అనిష్టరసత్వము] ను బొందుచున్నది. మరియొకరసము మిక్కుటమగు స్వాదుత్వము (ఇష్టరసత్వము)ను బొందుచున్నది. ౧౯ అట్లు ఇష్టానిష్టత్వమును బొందుచున్న రసమును జెప్పబోయెడి అనుమాన ప్రమాణముచే తెలుసుకొనవలెను. (ప్రత్యక్ష ప్రమాణోపకరణముగు మానుష రసనేంద్రియ మిచట కుంఠిత మాయె; యేమన:—) మనుష్యుడు వేరొకమనుజుని శరీర గతమగు రసమును స్వకీయరసనేంద్రియముచే యెట్లు తెలుసు కొనగలడు? అనగా హాయముగాకుండుటచే తెలుసుకొనజాల డనిభావము. ౨౦॥ చావసిద్ధముగానున్న ప్రాణిశరీరమునుండి, విరసభావము(రోగిశరీరమందలియనిష్టరసము)చే, ఈగలు-పేలు-అడవియీగలు-దోమలు. తొలగిపోవును. ॥౨౧॥ స్నానము జేసి చందనాదులను బూసికొనినను కాలపక్వుడైన (గతాయు ష్కుడైన) రోగియొక్క, మిక్కుటమైన యిష్టరసముగల శరీర మునంతటను ఈగలుమిక్కుటముగా వ్యాపించుచున్నవి.॥౨౨॥

—♦ అధ్యాయము నుపసంహరించుచున్నాడు. ♦—

మూ. సామాన్యేన మయోక్తాని లింగానిరసగంధయో:
పుష్పితస్య నరస్యైత త్ఫలం మరణమాదిశేత్.　　23.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తంత్రే చరకప్రతిసంస్కృతే ఇంద్రియ
స్థానే పుష్పితకేంద్రియంనామ ద్వితీయోధ్యాయః॥

టీ॥ పుష్పిత మనుజునియొక్క రసగంధముల లక్షణ
ములు సామాన్యముగా జెప్పబడినవి. ఈ లక్షణముల ఫలము
మరణమని తెలుసుకొనవలెను. ఈ సంగ్రహ శ్లోకమందు
"సామాన్యేన" "పుష్పితస్య" అను వచనములుండుటచే రసరిష్ట
మందుగూడ పుష్పితత్వము వివక్షజేయబడినది. అందుచే రసరి
ష్టమందుగూడ సంవత్సరము లోపలనే మరణముకలుగునని ఫలి
తార్థము. ౨౩॥

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణి వెంకటాచలపతి ప్రసాద
శాస్త్రికృతమగు "సుషమయనెడి" చరకేంద్రియ
స్థాన ద్వితీయాధ్యాయాంధ్రటీక ముగిసెను.

ఇంద్రియస్థానము

తృతీయాధ్యాయము

మూ. అథాతఃపరిమర్శనీయమింద్రియంవ్యాఖ్యాస్యామః।
ఇతి హస్మాహభగవానాత్రేయః 2॥

టీ॥ గంధరసరిష్ట కథనానంతరము ఉద్దేశక్రమాగతమగు
స్పర్శ రిష్ట బోధకమైన పరిమర్శనీయేంద్రియమనెడి యధ్యా

యమును జెప్పుచున్నారము. ॥౧॥ ‘ ఇతిహాస్మాహ భగవానాత్రేయః’ అనుశుద్ధి వాక్యము. ౨॥

—• స్పర్శవిషయక రిష్టలక్షణములను సమాసముగా జెప్పుచున్నాడు. •—

మూ. వర్ణేస్వరేచగంధేచరసేచోక్తంపృథక్పృథక్ ।
లింగంముమూర్షతాం సమ్యక్ స్పర్శేష్విహవిధీయతే॥ ౩॥

స్పర్శప్రార్థాన్యైనై వాతురస్యాయుషః ప్రమాణవిశేషం జిజ్ఞాసుః ప్రకృతిస్థేనపాణినాశరీరమస్య కేవలంస్పృశేత్ । విమర్శయేద్వాఽన్యేన । పరిమృశతాంతుఖల్వాతుర శరీరమిమే భావాస్తత్ర తత్రోపలభ్యంతే । తద్యథా:—సతతం స్పందమానానాం శరీరదేశానాం స్తంభః । నిత్యోష్మణాంశీతభావః । మృదూనాం దారుణత్వం । శ్లక్ష్ణానాంఖరత్వం । స్థూలానాం వృషణాదీనాం సతామసద్భావః । సంధీనాం విస్రంస భ్రంశ చ్యవనాని । మాంసశోణితయోర్వ్యతీభావో దారుణత్వం । స్వేదానుబంధః । స్తంభో వా । యచ్చాన్యదపికించిదీదృశం స్పర్శానాంలక్షణమనిమిత్తం స్యాదితి లక్షణానాంసంగ్రహః స్పర్శానాం । తద్వ్యాసతోఽనువ్యాఖ్యాస్యామః॥ 4॥

టీ॥ వర్ణము- స్వరము- గంధము- రసము- వీటియందు ప్రత్యేకముగా ముమూర్షులక్షణములు జెప్పబడినవి. అట్టిముమూ

రులక్షణములు స్పర్శములయందుగూడ చెప్పబడుచున్నవి. ॥3॥

స్పర్శప్రధానముగా రోగియొక్క యాయుఃప్రమాణమును తెలుసుకొని నిచ్చగల వైద్యుడు స్వభావసిద్ధమగు అనగా శీతాతపాదులచే వికారమునొందని (తన) చేతితో రోగిశరీరమును తాకవలయును. ఇతరునిచేతనైనా స్పృశింపచేయవలెను. రోగిశరీరమును స్పృశించువాడు ఆయా యాశరీరభాగములయందీ చెప్పబోయెడి భావములను గమనించవలెను. అవి యెవ్వియన:— యెల్లప్పుడునూ చలించెడి శరీరభాగములు కదలకయుండుట. (యిందువల్ల నాడిపరీక్ష చెప్పబడినది.) యెల్లప్పుడునూ వెచ్చగానుండెడి భాగములు చల్లబడుట. మృదువగుభాగములు కఠినములగుట. నునుపుగానుండునవి గరుకుగానుండుట. స్థూలములగు వృషణాద్యంగములున్ననూ లేనట్లుకనబడుట. సంధులకు, జారుట- పట్టుతప్పుట- పక్కకు తొలగుట- యనెడి ధర్మములుగలుగుట. మాంసము- రక్తము- అనునవి. అత్యంతక్షీణత్వమును జెందుట, కాఠిన్యమునొందుట. విశేషముగా చమటబట్టుట. లేక బొత్తుగా చమటలేకపోవుట. యింకనూ యిట్టి స్పర్శసంబంధమగు యేస్వల్పలక్షణమైననూ మరణలక్షణమగుచున్నది; యిట్లు స్పర్శసంబంధమగు రిష్టలక్షణములు సంగ్రహముగా జెప్పబడినవి. వానిననుసరించి విపులముగా వ్యాఖ్యానముజేయుచున్నారము. ఇచట స్పర్శేన అని చెప్పుటకు బదులు "స్పర్శప్రాధాన్యేన" అని చెప్పుటచే స్పర్శేంద్రియాగ్రాహ్యమగు చక్షుర్లోహితత్వాది రిష్టముగూడ నిచట చెప్పదగినదని సూచించుచున్నాడు. ౪॥

—♦ స్పర్శవిషయక రిష్టలక్షణములను విపులముగా జెప్పుచున్నాడు. ♦—

సూ. తస్య చేత్పరిమృశ్యమానం పృథక్త్వేన పాద జంఘోరు స్ఫిగుదర పార్శ్వపృష్ఠేషికా పాణిగ్రీవా తాల్వోష్ఠ లలాటం స్విన్నం శీతం స్తబ్ధం దారుణం వా మాంసశోణితం వా స్యాత్ । పరాసురయం పురుషో నచిరాత్ కాలం మరిష్యతీతి విద్యాత్. 5॥

తస్య చేత్పరిమృశ్యమానాని పృథక్త్వేన గుల్ఫజానువంక్షణ గుద వృషణ మేఢ్రనాభ్యంసస్తన మణికపర్శుకా హను నాసికా కర్ణాక్షి భ్రూశంఖాదీని వ్యస్తాని చ్యుతానివా స్థానేభ్యః స్యన్నాని, పరాసురయం పురుషోఽచిరాత్ కాలం మరిష్యతీతి విద్యాత్. 6.

తథాఽస్యోచ్ఛ్వాస మన్యాదంత పక్ష్మచక్షుః కేశలోమోదరనఖాంగుళి గణంచ లక్షయేత్. 7.

టీ. వేరువేరుగా తాకబడిన, రోగియొక్క పాదాద్యవయవజాతము, చెమటబట్టిననూ- చల్లబడిననూ- చైతన్యశూన్యమైనదైననూ- కాఠిన్యమునొందిననూ మిక్కుటముగా నశించిన మాంసశోణితములు గలదైననూ, యట్టిరోగి శీఘ్రకాలములోననే మృతినొందునని తెలియవలెను. (పృష్ఠేషికా = పృష్ఠవంశము) ౫॥ వేరువేరుగా తాకబడిన, రోగియొక్క గుల్ఫజాన్వాద్యంగములు విడిపోయినట్లుగాగాని- స్వస్థానమునుండి ఊడిపోయినట్లుగాని జారినట్లుగాగాని యున్నయెడల యట్టిరోగి

కొద్దికాలములోనే మృతినొందునని తెలియవలెను. [మణికం=ముంజెయ్యి] ॥౬॥ అట్లనే యారోగియొక్క, ఉచ్ఛ్వాస మన్యలు అనగా కంఠపార్శ్వగత ధమనులు- దంతములు- కనురెప్ప వెంట్రుకలు- నేత్రములు- తలవెంట్రుకలు- శరీరగతరోమములు- ఉదరము- గోళ్లు- వ్రేళ్లు- వీటిని పరీక్షించవలెను. ౭॥

—♦ ఉచ్ఛ్వాస - మన్యా- దంతలక్షణములను జెప్పుచున్నాడు. ♦—

మూ॥ తస్యచేదుచ్ఛ్వాసోఽతి దీర్ఘో హ్రస్వోవాస్యాత్, పరాసురితివిద్యాత్. 8॥

తస్యచేన్మన్యే పరిమృశ్యమానే నస్పందేయాతాం, పరాసురితివిద్యాత్. ॥9॥

తస్యచేద్దంతాః పరికీర్ణాః శ్వేతా జాతశర్కరాః స్యుః పరాసురితివిద్యాత్. 10.

టీ॥ ఆరోగియొక్క, ఉచ్ఛ్వాస అతి దీర్ఘముగాగాని- అతిహ్రస్వముగాగాని యున్నయెడల వాడు మృతినొందును. ॥౮॥ రోగియొక్క మన్యలను తాకిచూచిన యవికదలకున్నచో రోగి మృతినొందును. ॥౯॥ రోగిదంతములు మలలిప్తములై ధావళ్యము గలిగి శర్కర (దంతశర్కరయను రోగము) రోగముగలవైనచో రోగి మృతినొందును. (ఉచ్ఛ్వాసముయొక్క దైర్ఘ్యహ్రాసములు, రోగియొక్క నాసిక సమీపమున చేయిని యుంచుటచే స్పర్శేంద్రియ గ్రాహ్యములుగా నుండును. ౧౦.)

—♦ పక్ష్మచక్షుర్జనితరిష్ట నిరూపణము. ♦—

మూ. తస్యచేత్ పక్ష్మాణి జటాబద్ధాని స్యుః, పరాసు రితివిద్యాత్, 11.

తస్యచేచ్చక్షుషీ ప్రకృతిహీనే వికృతియుక్తే:— అత్యుత్పిండితే- అతి ప్రవిష్టే- అతిజిహ్మే- అతివిషమే- అతి ముక్తబంధనే- అతిపతితే- సతతోన్మిషితే- నిమేషోన్మేషాతివృత్తే- విభ్రాంతదృష్టికే- విపరీతదృష్టికే- హీనదృష్టికే- నకులాంధే- కపోతాంధే- అలాతవర్ణే- కృష్ణపీత నీలశ్యావతామ్ర హారితశుక్ల వైకారికాణాం వర్ణానామన్యతమేనాతి ప్లుతేస్యాతాం తదా పరాసురితివిద్యాత్. 12.

టీ॥ రోగి కంటిరెప్పల వెంట్రుకలు జటవలెనల్లుకొని యున్నచో రోగి మృతినొందును. ౧౧. రోగినేత్రములు ప్రకృతి రూపము గలవిగాక, వికారమునొందినచో అనగా నేత్రములు మిక్కుటముగా పైకవెడలుట- లేక లోనికిబోవుట- మిక్కిలి కుటిలముగానుండుట- మిక్కిలి హెచ్చుతగ్గుగా నుండుట- (యొకనేత్రముమూసికొని రెండవనేత్రము తెరువబడియుండుట) మిక్కిలి జారినవిగానుండుట- మిక్కిలినీరుగారుట- కండ్లుమూతబడకయుండుట- యెల్లప్పుడు నిమేషోన్మేషక్రియను జరుపుచుండుట- కనుగ్రుడ్లు విశేషముగా తిరుగుచుండుట- వ్యత్యాసమగు చూపుగలుగుట లేక యొకవస్తువును యింకొకవస్తువుగా జూచుట- దూరస్థపదార్థమునుజూడ లేకబోవుట లేక బొత్తుగా కనబడకపోవుట- నకులాంధ్యము కలుగుట యనగా పగలు

సర్వద్రవ్యములనున్నూ తెలుపువర్ణముగలవాటినిగా జూచుట
కపోతాంధ్యము గలుగుట యనగా పగలు సర్వద్రవ్యముల
నున్నూ నల్లనివాటిగా జూచుట-కొరకంచురంగుకలిగియుండుట-
కృష్ణాదినైకారిక వర్ణములలో యేయొకవర్ణముతో నైనను-
మిశ్రమముగా గూడియుండుట, ఇట్టిలక్షణములు గలిగి యు
న్నచో రోగి మృతినొందును. (వ్యస్తదృష్టికే యను వచనము
తరువాత "విస్తృతదృష్టిమండలే" అని పాఠాంతరముగలదు
విస్తృతదృష్టిమండలే = విస్తారమునొందిన కనుపాపలను గలిగి
యుండుట. నకులాంధ్యకపోతాంధ్య లక్షణశ్లోకము:— "నకు
లాంధస్తురూపాణి దివాశుక్లానిపశ్యతి । కపోతాంధస్తు రూపాణి
దివాకృష్ణానిపశ్యతి" ౧౨॥

—◆ కేశలోమనఖాంగుళిజనిత రిష్టనిరూపణము. ◆—

మూ. తస్యచేత్కేశలోమాన్యాయమ్యమానాని ప్ర
లుంచ్యేరన్ । నచవేదయేయుః । తంపరాసురితివిద్యాత్. 13

తస్యచేదుదరేశిరాః ప్రదృశ్యేరన్ శ్యావతామ్రనీలహా
రిద్రశుక్లావాస్యుః, పరాసురితివిద్యాత్. ॥ 14 ॥

తస్యచేన్నఖాపీతమాంసశోణితాఃపక్వజాంబవవర్ణాస్స్యుః
పరాసురితివిద్యాత్. 15॥

అథాస్యాంగుళీరాయచ్ఛేత్తస్యచేదంగుళయ ఆయమ్య
మానానస్ఫోటేయుః. పరాసురితివిద్యాత్. 16

భవతిచాత్ర "ఏతాన్స్పృశ్యాన్ బహూన్ భావాన్ యఃస్పృ
శన్నవబుధ్యతే । ఆతురేనస సమ్మోహమాయుర్జ్ఞానస్య
గచ్ఛతి॥" 17.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే ఇంద్రియస్థానే
పరిమర్శనీయేంద్రియం నామ తృతీయోధ్యాయః.

టీ॥ రోగియొక్క కేశములు- లోమములు, యివి తెగి పోవునట్లుగా లాగబడినను రోగికి తెలియనిచో వాడు మృతి నొందును ॥౧౩॥ రోగికి ఉదరమందు సిరలు స్పర్శగ్రాహ్యములుగానున్నను అవి శ్యావ, తామ్ర, నీల, హారిద్ర, శుక్లవర్ణములు కలవిగా నున్నను రోగి మృతినొందును.॥౧౪॥ రోగియొక్క గోళ్లు, మాంసశోణితములు లేనందున యెండి పోయి నేరేడుపండు రంగుగలవిగా నున్నచో రోగి మృతినొందును. ౧౫॥ రోగివేళ్ళను, చిటికలు విరిచినచో మెటికలువిరుగనియెడల రోగిమృతినొందును.॥౧౬॥ స్పర్శేంద్రియ గ్రాహ్యములగు యీభావములను యేవైద్యుడు స్పృశించి తెలుసుకొనునో వాడు రోగియొక్క ఆయుఃప్రమాణజ్ఞానవిషయక మోహమునందజాలడు. ౧౭॥

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణీ వెంకటాచలపతి ప్రసాద
శాస్త్రికృతమగు "సుషమ" యనెడి చరకీయేంద్రియ
స్థాన తృతీయాధ్యాయాంధ్రటీక ముగిసెను.

ఇంద్రియస్థానము.

చతుర్థాధ్యాయము.

మూ॥ అథాత ఇంద్రియానీకమింద్రియం వ్యాఖ్యాస్యామః 1
ఇతిహ స్మాహ భగవానాత్రేయః॥ 2

టీ॥ ఉద్దేశక్రమముగా, ఇంద్రియగోచరమగు అరిష్టమును జెప్పుటకై ఇంద్రియసమూహమును పురస్కరించుకుని చెప్పబడుటచే ఇంద్రియానీకమనెడిపేరు గలిగినట్టి యధ్యాయమును వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారము. ॥౧॥

ఇతి హస్మేత్యాగమశుద్ధిబోధక వాక్యము. ౨

—* ఇంద్రియపరీక్షా విధానము.*—

మూ॥ ఇంద్రియాణి యథా జంతోః పరీక్షేత విశేషవిత్। జ్ఞాతు
మిచ్ఛన్ భిషజ్ఞానమాయుష స్తన్నిబోధత 3
అనుమానాత్ పరీక్షేత దర్శనాదీని తత్త్వతః। అద్ధాహి
విదితం జ్ఞానమింద్రియాణామతీంద్రియం 4

టీ॥ ప్రాణియొక్క ఆయుః ప్రమాణమును తెలుసుకోనిచ్ఛగలిగినట్టి విశేషజ్ఞుడగు వైద్యుడు ఇంద్రియముల నెట్లు పరీక్షింపవలయునో దానిని చెప్పెదను తెలుసుకొనుడు॥3॥ నేత్రాదీంద్రియములను అనుమాన ప్రమాణముచేతనే పరీక్షింపవలయును. యేమనః— ఇంద్రియసంబంధమైన జ్ఞానము అతీంద్రి

యమగుటచే అనుమానప్రమాణముచే తెలియబడినదై, వ్యర్థముకానిదిగనేయుండును, అనగా యథార్థమైనదిగా నుండునని భావము. ॥౪॥

—* మరణ బోధకమగు ఇంద్రియలక్షణములను సంగ్రహముగా జెప్పుచున్నాడు. *—

మూ॥ స్వస్థేభ్యో వికృతం యస్య జ్ఞానమింద్రియ సంశ్రయం
(సంభవం. పా॥) ఆలక్ష్యేతానిమిత్తేన లక్షణం మరణ
స్యతత్ 5
ఇత్యుక్తంలక్షణం సమ్యగింద్రియే ష్వశుభోదయం
తదేవతుపునర్వ్యాఖ్యాయో విస్తరేణ నిబోధత 6

టీ॥ యెవనికి స్వస్థము లైన అనగా నిర్దుష్టము లైన ఇంద్రియములవల్ల బుట్టినబాహ్యేంద్రియవిషయకజ్ఞానము నిర్హేతుకముగా వికృతినొందునో వానికయ్యది మరణలక్షణమని యెరుంగవలెను. ॥౫॥ ఇట్లింద్రియములవిషయమై మరణలక్షణములెన్నగా జెప్పబడినది. దానినే తిరుగావిపులముగా జెప్పుచున్నారము ॥ (అనిమిత్తేన = వికృతిజ్ఞానమునుబుట్టించెడి బాహ్యహేతువులేకుండగా । ఇచట బాహ్యహేతునిరాసచే ఇంద్రియాంతర్గతమగు వికృతిజ్ఞానజనకమైనట్టి దోషరూపహేతువు ప్రసక్తమగుచుండ "స్వస్థేభ్యః" అను ఇంద్రియవిశేషణముచే దానిని నిరసించుచున్నాడు. అశుభోదయం=మరణకారణము)

—* మరణబోధకమగు ఇంద్రియలక్షణములను విపులముగా జెప్పబూని, అందుప్రథమమున దృగరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు. *—

మూ॥ ఘనీభూతమివాకాశ మాకాశమివ మేదినీం। విగీతం హ్యుభయం హ్యేతత్పశ్యన్ మరణమృచ్ఛతి. 7

టీ॥ ఆకాశము కాఠిన్యమును పొందినదిగాను, భూమి ఆకాశమువలెననగా శూన్యస్వరూపముగలదిగాను, యీరీతిని భూమ్యాకాశములు యెవనికి విపరీతభావముగా కనబడునో వాడు మృతినొందును ॥ (ఘనీ= భూమి, అని కొందరెనుతెను. విగీతం= విపరీతముగా తెలియబడిన। ఉభయంఅని చెప్పుటచే పృథివ్యాకాశములు వకేసారిగా విపరీతముగా కనబడినచో రిష్టమగును, ఆరెంటిలోయే దేని యొకటి విపరీతముగా కనబడిన రిష్టము కాజాలదు అనితాత్పర్యము। ఇట్టిరెండునూ విపరీతముగా కనబడుట అరిష్టముయొక్కమహిమ। యీభూమ్యాకాశవిషయక అరిష్టములుసామాన్యముగా ఇంద్రియారిష్టమునుజెప్పెడి ప్రకరణమువల్ల తెలియబడుచున్ననూ తరుచు సంభవించుచుండుట వల్ల ముఖ్యముగా చెప్పబడినవి.)॥౭॥

మూ॥ యస్య దర్శనమాయాతి మారుతోంబరగోచరః। అగ్నిర్నాయాతి చాదీప్తస్తస్యాయుః క్షయమాదిశేత్. 8

టీ॥ యెవనికి, ఆకాశమందు సంచరించుచున్న వాయువు ప్రమూర్తిమంతముగాగనబడునో, యెవనికి, ప్రదీప్తమగు అగ్ని కనుపించదో వానికి రిష్టముకలుగునని యెరుంగవలెను॥౮॥

మూ॥ జలే సువిమలే జాల మజాలావతతే తథా। స్థిరే గచ్ఛతి వా దృష్ట్వా జీవితాత్పరి ముచ్యతే. ।9।

టీ॥ నిర్మలముయినట్టిన్నీ వలలు లేనట్టిన్నీ నిలకడగా యున్న లేక ప్రవహించుచున్న జలమందు వలను యెవడుచూచునో వాడుమృతి నొందును. (ఇచట యేరిష్టములయందు మరణకాలనియామము చెప్పబడియుండదో అట్టివాటియందు సంవత్సరకాలమవధి యని తెలుసుకొనవలెను. అంతకుమించిన కాలావధి యేరిష్టము లయందుగూ చెప్పియుండలేదు) ౯

మూ॥ జాగ్రత్స్వప్నయోః ప్రేతాన్ రక్షాంసి వివిధాని వా। అన్య
ద్వాప్యద్భుతం కించి న్న సజీవితుమర్హతి 10
యోగ్నింపశ్యతి వర్ణస్థం నీలంపశ్యతినిష్ప్రభం। కృష్ణం
వాయదివా శుక్లం నిశాం వ్రజతిసప్తమీం 11

టీ॥ యెవడుజాగ్రదవస్థయందు బహుప్రేతలను గాని వివిధములగు బహురక్షస్సులను గాని లేక మరియేఅద్భుతమునైనను గానిచూచునో వాడుమృతినొందును. ఇచట ప్రేతాన్ అని బహువచన ప్రయోగము చేసిక ప్రేతాదిదర్శనము రిష్టముకాదని భావము ॥౧౦॥

యెవడుస్వభావవర్ణయుక్త మగు అనగా లోహితశిఖిల వర్ణ యుక్తమగుఅగ్నిని నీలముగగాని కాంతిహీనముగగాని నల్లగగాని తెల్లగగానిచూచునో వాడుయేడవరాత్రిని గడుపును అనగా ఎనిమిదవ రోజున మృతినొందును. ॥౧౧॥

మూ॥ మరీచీనసతో మేఘాన్ మేఘాన్వాప్యసతో౽౦బరే। విద్యుతో
వాపినా మేఘాన్ పశ్యన్ మరణమృచ్ఛతి. 12

టీ॥ లేనట్టిమేఘకాంతులనుగాని, ఆకాశమునందు లేనిమేఘము

లనుగాని మేఘములులేకుండా మెరుపులనుగాని యెవడుచూ
చునో వాడు మృతినొందును. మరీచిః= ఇచట ప్రకరణార్థ
ము మేఘకాంతి. మేఘములు లేకుండా మెరుపులను స్వ
స్థుడైనవాడునూ జూడనేరడు.|| ౧౨

మూ. మృణ్మయీమివయః పాత్రీం కృష్ణాంబర సమావృతాం
ఆదిత్యమీక్షతేశుద్ధం చంద్రంవానసజీవతి 13
అపర్వణియదా పశ్యేత్ సూర్యాచంద్రమసోర్గ్రహం
అవ్యాధితోవ్యాధితోవా తదంతం తస్యజీవితం 14
నక్తంసూర్యమహశ్చంద్ర మనగ్నౌధూమ ముత్థితం
అగ్నింవానిష్ప్రభంరాత్రౌ దృష్ట్వామరణమృచ్ఛతి 15
ప్రభావతః ప్రభాహీనాన్ని ష్ప్రభాన్వా ప్రభావతః
నరావిలింగాన్ పశ్యంతిభావాన్ భావాన్జిహాసవః 16
వ్యాకృతీని వివర్ణాని విసంఖ్యోపగతానిచ । వినిమిత్తాని
పశ్యంతిరూపాణ్యాయుః క్షయేనరాః 17
యశ్చపశ్యత్యదృశ్యాన్వై దృశ్యాన్ యశ్చనపశ్యతి
తావుభౌపశ్యతః క్షిప్రం యమక్షయమసంశయం 18

టీ. యెవడునిర్మలమగు సూర్యబింబమునుగాని చంద్రబింబము
నుగాని నల్లనిగుడ్డచే గప్పబడినమట్టి పాత్రవలెచూచునో వాడు
మృతినొందును. ౧౩
వ్యాధితుడుగానివ్యాధిలేనివాడుగానియెవడుపర్వముఅనగాఅమా
వాస్య పూర్ణిమకానికాలమందు సూర్యచంద్రులగ్రహణములను
జూచునోవానిజీవితమంతటితో నంతమొందును. ౧౪

రాత్రియందు సూర్యునిజూచినను, చంద్రుడుకనబడనిపగటికాలమందు చంద్రునిజూచినను, కారణమగు వహ్ని లేకయే కార్యమగుధూమమును జూచినను, రాత్రియందగ్నిని కాంతిహీనముగజూచినను అట్టివాడుమృతినొందును. ౧౫

కాంతికలవాట్లను కాంతిహీనములుగాగాని కాంతిహీనద్రవ్యములను కాంతిమంతములుగాగాని సర్వభావములను స్వకీయలక్షణశూన్యములుగా గాని, ప్రాణములను విడువసిద్ధముగానుండు మనుజులు చూచుదురు అనగా అట్లుచూచు వారు మృతినొందుదురని భావము. ౧౬

మనుజులు తమఆయుష్యము నశించుసమయమున రూపముగలద్రవ్యములను వివిధాకృతులు మొదలగు భావములకు తగు కారణములు లేకయే వివిధాకృతులుగల వాట్లనుగాను, విపరీతవర్ణములు గలవాట్లనుగాను, సంఖ్యలేనివాట్లనుగాను, చూచుదురు. అనగా అట్లుచూచువారు మృతినొందుదురు ౧౭.
యెవడదృశ్య ద్రవ్యములను చూచునో, యెవనికిదృశ్యద్రవ్యములు దృగ్గోచరములుకావో వారిరువురును శీఘ్రముగాయమమందిరమునుజూతురు అనగా మృతినొందుదురని భావము.
(శుద్ధం=మేఘాదులచేఛన్నముకాని. రాత్రౌ అనిచెప్పుటచేపగటియందగ్నికాంతిహీనముగా కనబడుటరిష్టము కాదనిసూచింపబడినది. భావాః=ప్రాణములనులేక శరీరముగా పరిణమించిన పంచమహాభూతములను. రూపాణి=రూపముగల ద్రవ్యములు)౧౮

—♦ శ్రోత్రారిష్టమును జెప్పుచున్నాడు ♦—

మూ॥ అశబ్దస్యచ యశ్శ్రోతా శబ్దాన్ యశ్చనబుధ్యతే। ద్వా

వప్యేతా యథాప్రేత్రా తథాజ్ఞేయా విజానతా 19
సంవృత్యాంగుళిభిః కర్ణౌ జ్వాలాశబ్దంయఆతురః నశృ
ణోతి గతాసుంతం బుద్ధిమాన్ పరివర్జయేత్ 20

టీ॥ లేనిశబ్దములను వినువాడున్నా పుట్టినధ్వనులను గమనించనివాడున్నా వీరుభయులున్నా ప్రేతతుల్యులుగా నెఱుంగవలెను. ౧౯

యేరోగి తనచెవిరంధ్రములను వ్రేళ్ళతో మూసికొని జ్వాలాశబ్దమును అనగా తైలపూరిత వర్త్యాదులను వెలిగించునపుడు తైలాగ్నులకు గలిగెడిరసాయన వ్యాపారమందు జ్వాలతో గూడా బుట్టెడి ధ్వనివంటిధ్వనినివినక యుండునో అట్టివానిని వైద్యుడు రిష్టయుక్తునిగా తెలిసికొని వర్జించవలెను ౨౦

—• ఘ్రాణారిష్టమును జెప్పుచున్నాడు •—

మూ॥ విపర్యయేన యోవిద్యాత్ గంధానాంసాధ్వసాధుతాం
నవాతాన్సర్వశోవిద్యాత్ తంవిద్యాద్విగతాయుషం 21

టీ॥ యెవడునుగంధమును దుర్గంధముగాను దుర్గంధమునుసుగంధముగాను తెలుసుకొనుచున్నాడో లేక యేగంధమునున్నా గ్రహించలేకున్నాడో అట్టివానినిమృతినొందువానిగ తెలుసుకోవలెను ౨౧

—• రసనారిష్టమును జెప్పుచున్నాడు •—

మూ॥ యోరసాన్న విజానాతి నవాజానాతి తత్వతః। ముఖపా
కాద్యృతెపక్వం తమాహుః కుశలా నరం 22

టీ॥ యెవనుముఖపాకము అనగా నోటిపూత మొదలగువ్యాధులులేని సమయమున మధురాదిరసములను గ్రహించలేకుండునో లేక యథార్థముగా గ్రహించలేకుండునో అనగా విపరీతముగా గ్రహించునో అట్టిమనుజుని పక్వమైనవానిగా అనగా మృత్యుప్రాయునిగా చెప్పుదురు ౨౨

—♦ స్పర్శనారిష్టమును జెప్పుచున్నాడు ♦—

మూ॥ ఉష్ణాన్ శీతాన్ ఖరాన్ శ్లక్ష్ణాన్ మృదూనపి చ దారుణాన్
స్పృశ్యాన్ స్పృష్ట్వా తతోన్యత్వం ముమూర్షుస్తేషు
మన్యతే 23

టీ. చావసిద్ధముగానున్న మనుజుడు ఉష్ణ-శీత ఖర (గంతురభావము) -శ్లక్ష్ణ- మృదు దారుణ (కఠినము) యీ మొదలగుగుణములుగల స్పర్శ్యపదార్థములను స్పృశించి ఆట్టిపదార్థములయందు అన్యభావమును అనగా శీతమందు ఉష్ణతను మృదువునందు దారుణత్వమును యీ మొదలగు ధర్మములను తలంచుచున్నాడు-౨౩

-♦ సర్వేంద్రియరిష్టమును సామాన్యముగా జెప్పుచున్నాడు ♦-

మూ॥ అంతరేణ తపస్తీవ్రం యోగం వా విధిపూర్వకం। ఇంద్రి
యైరధికం పశ్యన్ పంచత్వమధిగచ్ఛతి 24
ఇంద్రియాణామృతే దృష్టేరింద్రియార్థాన దోషజాన్
నరః పశ్యతి యః కశ్చిదింద్రియైర్న స జీవతి 25
స్వస్థాః ప్రజ్ఞావిపర్యాసైరింద్రియార్థేషు వైకృతం। పశ్యం
తి యే సద్బహుశః తేషాం మరణమాదిశేత్ 26

టీ. తీవ్రమైనతపస్సు లేకుండగాగా నియథావిధిగాచేయబడిన యోగములేకుండగాగాని కేవలేంద్రియముల చేత నస్మదాదులు గ్రహించెడి ఇంద్రియార్థములకంటె యెవడధికముగాగ్రహించునో వాడుమృతినొందును ౨౪

ఇంద్రియములయొక్క ఉపలబ్ధి (ఉపలబ్ధి=యింద్రియములకుండు అర్థగ్రహణ సామర్థ్యము) తోనిమిత్తములేకుండగనే వాతాది దోషములవల్ల జనించునట్టి అతీంద్రియార్థములను అనగా ఇంద్రియములచే తెలుసుకోశక్యముకాని అర్థములను ఇంద్రియములచేత యెవడు గ్రహించునో అట్టివాడు జీవింపజాలడు. (ఇదోపజాన్ అనిచెప్పుటచే వాతాదిదోషములచేపుట్టుటవల్లఇంద్రియములకు అశక్యమగు అర్థగ్రహణమేదికలదో దానిని నిరాకరించుచున్నాడు. అదియెట్లన:—వ్రేలితోనొక్కబడిన నేత్రము వాతదూషితమగుటచేసమీపమందలివస్తువును ఇంద్రియాగోచరమగు వస్తుద్వయముగ చూచును. అట్లనేపిత్తప్రకుష్టమగు నాలుకవులుపురుచిని గ్రహించును, మాధుర్యమును గ్రహింపజాలదు యీమొదలగునవి] ౨౫

వికారము జెందనిఇంద్రియములు మనస్సు కలిగినట్టి యేస్వస్థపురుషులు ప్రజ్ఞావిపర్యాసములచే ఇంద్రియార్థములయందు అసత్తుయగు (అసత్=అయథాభూతము) వికారమును అనేకసార్లుచూచుచుందురో అట్టివారుమృతి నొందుదురు. అనేకసార్లు అనిచెప్పుటచే సకృద్దర్శనము రిష్టముకాదు (ప్రజ్ఞావిపర్యాసము=శేషీభూతార్థప్రభావ కృతజ్ఞానము) ౨౬

♦ అధ్యాయోప సంహారమును జేయుచున్నాడు ♦

మూ॥ ఏతదింద్రియవిజ్ఞానం యఃపశ్యతి యథాతథం। మరణం
జీవితంచైవ సభిషక్ జ్ఞాతుమర్హతి 27

ఇత్యగ్నివేశకృతే తంత్రేచరకప్రతిసంస్కృతే

ఇంద్రియస్థానే ఇంద్రియానీకంనామ
చతుర్థోధ్యాయః.

ఈ యింద్రియ విషయక రిష్టజ్ఞానమును ఉన్నదున్నట్లు యే వైద్యుడు గ్రహించునో వాడు అట్టిగ్రహణముచే మృత్యువునున్నూ రిష్టశూన్యేంద్రియజ్ఞానగ్రహణముచే జీవితమునున్నూ తెలుసుకొనగలడు.

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణీవెంకటాచలపతిప్రసాద
శాస్త్రికృతమగు "సుషమ" యనెడిచరకీ
యేంద్రియస్థాన చతుర్థాధ్యా
యాంధ్రటీక ముగిసెను.

ఇంద్రియస్థానము

పంచమాధ్యాయము.

మూ॥ అథాతఃపూర్వరూపీయమింద్రియం వ్యాఖ్యాస్యామః।
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః 2

టీ॥ ఇంద్రియానీకమును జెప్పిన పిదప పూర్వరూపరిష్టమును బోధించెడి పూర్వరూపీయమనెడి అధ్యాయమును జెప్పుచున్నారము. ఇంద్రియరిష్టమును జెప్పిన పిదప. క్రమప్రకారము మనస్సు మొదలగు వాటి రిష్టము చెప్పవలసియున్నది. అయితే అయ్యదియల్పమగుటచే దానినతిక్రమించి బహుగా చెప్పవలసియున్న పూర్వరూపరిష్టమును, పూర్వరూపీయమనెడి యధ్యాయముచే చెప్పుచున్నాడు. అయితే ప్రథమాధ్యాయమున అల్పవక్తవ్యములగు మనస్సు మొదలగు వాటిని ముందు జెప్పుటయేల యనః—బుద్ధిసాధనములగు ఇంద్రియములను జెప్పి ఆప్రసంగమున వాటిసాధర్మ్యముగల మనస్సు మొదలగువాటినిగూడ జెప్పినని తెలుసుకొనవలెను. వ్యాధి, బహువక్తవ్యమైనదైననూ పూర్వరూప పురస్సరమైనదగుటచే ఇచట పూర్వరూపరిష్టమును ముందుజెప్పుచున్నాడు. ప్రథమాధ్యాయమందలిఉద్దేశక్రమములో వ్యాధినిముందుగా స్మరించుట, పూర్వరూపముకంటె పూర్వరూపముచే తెలుసుకోతగిన వ్యాధి ప్రధానమైనదని వ్యాధిప్రాముఖ్యతను తెలుపుచున్నది॥౧॥

ఇతిహాస్మేత్యాగమశుద్ధిబోధక వాక్యము ॥౨॥

—* సర్వవ్యాధిసాధారణమగు పూర్వరూపరిష్టమును
ప్రతిజ్ఞా పూర్వకముగా జెప్పుచున్నాడు. *—

మూ॥ పూర్వరూపాణ్యసాధ్యానాం వికారాణాం పృథక్ పృథక్
భిన్నాభిన్నాని వక్ష్యామః భిషజాంజ్ఞాన వృద్ధయె 3
పూర్వరూపాణి సర్వాణి జ్వరోక్తాన్యతిమాత్రయా
యంవిశంతి విశత్యేనం మృత్యుర్జ్వర పురస్సరః 4
అన్యస్యాపిచ రోగస్య పూర్వరూపాణి యంనరం। విశం
త్యేతేన కల్పేన తస్యాపిమరణంధ్రువం 5

టీ॥ అసాధ్యములగు రోగములకు సాధారణా సాధారణ భేదములచే భిన్నము లైనట్టి పూర్వ రూపములను వేరు వేరుగా వైద్యులజ్ఞానముకొరకు జెప్పుచున్నారము. ఇచట కొందరుభిన్నాభిన్నాని అను పదమునకు ఉక్తానుక్తము లని అర్థము చెప్పు చున్నారు. అప్పుడు ఉక్తములు అనగా జ్వరాది పూర్వరూపములు, అను క్తములనగా "శ్వభిరుష్ట్రైః ఖరైః,, ఇత్యాదిశ్లోకోక్త లక్షణములు ॥3॥ జ్వరమునకు జెప్పబడిన పూర్వరూపములన్నియూ మిక్కుటముగా యేమనుజునకావహించునో వానికిమృత్యువు జ్వరముతోగూడ సంభవించును అనగా అట్టిజ్వరము రోగిని జంపుననిభావము ॥4॥ యేయితర రోగముయొక్క అయినా పూర్వరూపములుపైజెప్పిన రీతినియే మనుజునావహించునో వానికిమరణమునిశ్చయము॥5॥

—* ప్రత్యేక వ్యాధికి వేరు వేరు పూర్వరూపరిష్టమును
జెప్పుచున్నాడు *—

మూ॥ పూర్వరూపైకదేశాంస్తు వక్ష్యామోఽన్యానుదారు

ణాం। యేరోగాననుబధ్నంతి మృత్యుర్యైరనుబధ్యతే 6
బలంచహీయతేయస్య ప్రతిశ్యాయశ్చ వర్ధతే। తస్య
నారీప్రసక్తస్య శోషోంతాయోపజాయతే 7
శ్వభిరుష్ట్రైఃఖరైర్వాపియాతియోదక్షిణాందిశం।స్వప్నే
యక్ష్మాణమాపిశ్య నజీవన్నవసృజ్యతే॥ (పా॥ స్వప్నే
యక్ష్మాణమాసాద్య జీవితంసవిముంచతి) 8
ప్రేతైస్సహ పిబన్మద్యం స్వప్నేయః కృష్యతేశునా।
సఘోరంజ్వరమాసాద్య నజీవన్నవసృజ్యతే 9
లాక్షారక్తాంబరాభం యః పశ్యత్యంబరమంతికాత్। సర
క్తపిత్తమాసాద్యతేనైవాంతాయనీయతే 10
రక్తస్రగ్రక్తసర్వాంగోరక్తవాసాముహుర్హసన్। యస్స్వ
ప్నేహ్రియతేనార్యాసరక్తంప్రాప్యసీదతి 11

టీ॥ యేరోగములచే మృత్యువుతప్పక సంభవించునో అట్టిరోగములు యే పూర్వరూపములచే తప్పకపుట్టుచున్నవో అట్టి పూర్వరూపములయొక్క ఏకదేశములనున్నూ భయంకరములగుఇతరాంశములనున్నూ చెప్పుచున్నారము॥౬॥ యెవనికి దినదినమూబలముక్షీణించుచూ పడిశమువృద్ధినొందుచుండునో స్త్రీలోలుడగుయట్టి పురుషునకు శోషరోగము మృత్యువును గల్గించును॥౭॥ యెవడుస్వప్నమందు, కుక్కలు- ఒంటెలు- గాడిదెలు- వీటినెక్కిదక్షిణముగాబోవునో వానినిక్షయరోగమావహించిచంపును. యీపూర్వరూపముయీవ్యాధినిదానములోగూడజెప్పబడినది, అయితే యిచటఅధికముగా జెప్పబడిన దక్షిణ దిగ్గమనము రిష్టబోధకమై నిదాన-రిష్టములను వేరుపర

చుచున్నాడు||౮|| ఎవడు స్వప్నమున ప్రేతలతో మద్యపానము చేయునో, కుక్కలచే లాగబడునో వాడు ఘోరమగు జ్వరము నుబొందిచచ్చునని స్మృతినొందుము||౯||ఎవడు సమీపమందాకాశమును లక్కరంగువేయబడిన వస్త్రమువలె నెర్రగాజూచునో వాడు రక్తపిత్త వ్యాధిచేబొంది చచ్చునని స్మృతినొందుము ||౧౦|| యెవడు స్వప్నమందు యెఱ్ఱని పుష్పమాలికలు యెఱ్ఱని శరీరమునూ యెఱ్ఱని వస్త్రమునూ గలవాడై నవ్వుచున్న స్త్రీచేత తీసుకొనిపోబడునో వాడు రక్తపిత్తరోగమునుబొందిచచ్చును||౧౧||

మూ|| శూలాటోపా త్రకూజాశ్చ దౌర్బల్యంచాతిమాత్రయా
నఖాదిషుచ వైవర్ణ్యం గుల్మేనాంతకరో గ్రహః 12
లతా కంటకినీ యస్య దారుణాహృదిజాయతే| స్వప్నే
గుల్మ స్తమంతాయ క్రూరోవిశతిమానవం 13
కాయేఽల్పమపిసంస్పృష్టం సుభృశంయస్య దీర్యతే
క్షతానిచ నరోహంతి కుష్ఠైర్మృత్యుర్హినస్తితం 14

నగ్నస్యాజ్యావసిక్తస్య జుహ్వతోఽగ్నిమనర్చిషం|పద్మా
న్యురసిజాయంతే స్వప్నే కుష్ఠైర్మరిష్యతః 15

స్నాతానులిప్తగాత్రేపి యస్మిన్ గృధ్నంతిమక్షికాః
సప్రమేహేణ సంస్పర్శం ప్రాప్య తేనైవహన్యతే 16
స్నేహం బహువిధంస్వప్నే చండాలైస్సహా యఃపిబన్
బధ్యతే సప్రమేహేణ స్పృశ్యతేఽంతాయమానవః 17

టీ|| శూల, ఆటోపమనగా కడుపులోధ్వనితోగూడిన వాతసంచారము, ప్రేగులరచుట, బలహీనత, ఈ లక్షణములు

మిక్కుటముగా గలుగుట, గోళ్లు మొదలగువాటియందు వైవర్ణ్యము కలుగుట, ఇట్టి గ్రహము అనగా లక్షణము మనుజుని గుల్మరోగముచే జంపును ౧౨

యెవనికి స్వప్నమందు హృదయముపైని భయంకరమగు ముళ్లతోగూడిన లత బుట్టునో వాని మృత్యువుకొరకు కఠినమగు గుల్మరోగము సంభవించును ౧౩

యెవనికి శరీరమందు శస్త్రతృణాదులచే అల్పముగా జీల్పబడి గంభీరమగు వ్రణముగా పరిణమించునో, యెవనికి శరీరమందలి క్షతములనగా దెబ్బతగులుటచే గలిగినకురుపులు రోపణమును బొందవో అట్టివానికి కుష్ఠురోగములతో మృత్యువు సంభవించును ౧౪

శరీరమంతయూ నేతిని బూసుకొని దిసమొలతో జ్వాలాశూన్యమగు అగ్నిని హోమము జేయుచుండ తన వక్షస్థలమందు పద్మములు బుట్టినట్లు స్వప్నమైనచో వాడు కుష్ఠురోగముతో జచ్చును. ౧౫

స్నానము జేసి చందనాది పరిమళ ద్రవ్యముల బూసికొనినను యెవనిశరీరమందు ఈగలు వాలుచుండునో వానికి ప్రమేహరోగము బుట్టి దానిచేతనే వాడు జచ్చును. ఈలక్షణము యీస్థానమందలి రెండవయధ్యాయము కొనను జెప్పిను, ప్రమేహముచే మరణము గలుగుననెడి విశేషజ్ఞానసంపత్తికొరకిచట తిరుగా జెప్పబడినది. ఇందులో ప్రమేహపూర్వరూపములతో గూడా యీ లక్షణము గలిగినప్పుడె ప్రమేహము సంభవించును; లేనిచో యేదో మరియొక వ్యాధిచే మృత్యువు సంభవించునని తెలియవలెను. ౧౬

స్వప్నమందు యెవడు చండాలులతో నానాప్రకార
ములగు తైలములను పానము చేయుచూ బంధింపబడునో వాడు
ప్రమేహముచే మృతినొందును. ౧౭

మూ॥ ధ్యానాయాసాతిథోద్వేగో మోహశ్చాస్థాన సంభవః।
అరతి ర్బలహానిశ్చ మృత్యు రున్మాదపూర్వకః 18
ఆహార ద్వేషిణాం పశ్యేత్ లుప్తచిత్తముదర్దితం । విద్యా
ద్ఘోరోముమూర్షుంతే మున్మాదే నాతిపాతినా 19
క్రోధనం త్రాసబహుళం సకృత్ప్రహసితాననం। మూ
ర్ఛాపిపాసాబహుళంహన్త్యున్మాదః శరీరిణాం 20
నృత్యేత్ రక్షోగణై స్సార్ధం యస్స్వప్నేంభసిసీదతి।సప్రా
ప్యభృశమున్మాదం యాతిలోకమతః పరం 21
అసత్తమః పశ్యతియః శృణోత్యసస్వనతః స్వరాత్
బహూన్ బహువిధాన్ జాగ్రత్ సోఽపస్మారేణ
బధ్యతే 22
మత్తం నృత్యంతమావిధ్య ప్రేతోహరతి యంనరం
స్వప్నే హరతితం మృత్యు రపస్మారపురస్సరః 23
స్తభ్యేతేప్రతిబుద్ధస్యహనూ మన్యేతథాక్షిణీ। యస్యతం
బహిరాయామో గృహీత్వా హన్త్యసంశయం 24
శష్కులీరప్యపూపాన్ వై స్వప్నేఖాదతి యోనరః
సచేత్తాదృక్ఛర్దయతి ప్రతిబుద్ధో నజీవతి 25

టీ॥ చింత, ఆయాసము, పీడ, నిర్నిమిత్తమైన మోహ
ము దేనియందిష్టము లేకుండుట, బలహీనత, యీలక్షణములు

గలవానికి ఉన్మాద పూర్వకముగా మరణము సంభవించును. ౧౮

అన్నద్వేషము మనస్సు నశించుట, ఉదర్దరోగము గలుగుట ఇట్టి లక్షణములుగలవాడు భయంకరమగు ఉన్మాద రోగముచే చచ్చునని తెలియవలెను. ౧౯

అతికోపము, అతిభయము గలుగుట, యొకానొక సమయమున నవ్వుచుండుట, మూర్ఛ దప్పి విశేషముగా నుండుట, యీ లక్షణములుగల మనుజుని ఉన్మాదము జంపును. ౨౦

యెవడు స్వప్నమున, రాక్షసగణముతోగూడ నాట్యమాడుచూ నీట మునుగునో లేక చచ్చునో అట్టివాడు ఉన్మాదరోగమునుబొంది మరణించును. ౨౧

అమంగళమగు చీకటిని యెవడు జాగ్రదవస్థలోజూచునో, యెవడు అమంగళకరములైనట్టిన్ని నానావిధములైనట్టి బహుధ్వనులను విననో, వాడు అపస్మారముచే పీడింపబడును. ౨౨

స్వప్నమందు, ప్రేత, మదించినట్టిన్ని నాట్యమాడుచున్నట్టి యేమనుజుని తల క్రిందుగా జేసి తీసుకొనిపోవునో అట్టి వానికి అపస్మారపూర్వకమగు మరణము సంభవించును. ౨౩

నిద్రలేచిన యేమనుజునకు హనువులు, మన్యలు, నేత్రములు, స్తంభించునో అట్టివాడు బహిరాయామమను వాతవ్యాధిచే మృతినొందును. ౨౪

స్వప్నమందు యేమనుజుడు చక్కిలములు, అప్పములు అనెడి పిండివంటలను భక్షించి మేలుకొనినపిదప అట్టిపిండివంటలను తినినవాని వాంతివలె వాంతిజేసుకొనునో అట్టివాడు జీవిం

పజాలను. ఇట్టిసందర్భమున భద్రవ్యాధిచే వాడు మృతినొందు నని సూచింపబడు వివరించియున్నారు. . ౨౫

మూ. ఏతాని పూర్వరూపాణి యస్సమ్యగవబుధ్యతే । సపాపానుబంధం చ ఫలం చ జ్ఞాతుమర్హతి॥ 26॥

య ఇమాంస్త్వపరాన్ స్వప్నాన్ దారుణాన్ ఉపలక్షయేత్

వ్యాధితానాం వినాశాయ క్లేశాయ మహతేఽపివా॥ 27

టీ॥ యీ చెప్పిన పూర్వరూపములను యెవడు లెస్సగా తెలుసుకొనునో వాడు పాపానుబంధమును వ్యాధియొక్క ఫలమగు మృత్యువును తెలుసుకొన సమర్థుడగుచున్నాడు. ౨౬ యెవడు, యీ చెప్పబడినట్టిన్ని ఇంకా చెప్పబడని ఇతరములైనట్టిన్ని భయంకరములగు స్వప్నములను కనునో అట్టి వాడు రోగియైనచో మృత్యువునొందును, ఆరోగియైనచో గొప్పక్లేశమును పొందును. యీవిభాగము ముందు ఉపసంహారమందు "ఇత్యేతేదారుణాస్స్వప్నా" అనేశ్లోకముచే జెప్పబడెను. ౨౭.

మూ. యస్యోత్తమాంగే జాయంతే వంశగుల్మలతాదయః। వయాంసిచవిలీయంతేయస్యమూర్ధ్ని ... 28

గృధ్రోలూకశ్వకాకాద్యైః స్వప్నే యః పరివార్యతే. రక్షః ప్రేతపిశాచ స్త్రీచండాల ద్రవిడాంధ్రకైః (పా॥ ద్రవిడాంధకైః; ద్రవిడాదికైః) 29.

వంశవేత్రలతాపాశతృణకంటకసంకటే । ప్రముహ్యతి (పా. ప్రముహ్యతి) హి యస్స్వప్నే యోగచ్ఛతి పతత్యపి. 30

భూమా పాంశూపధానాయాం వల్మీకే వాథ భస్మని
శ్మశానాయతన శ్వభ్రే స్వప్నే యః ప్రవిశత్యపి 31

కలుషేంభసి పంకే వా కూపే వా తమసావృతే । స్వప్నే
మజ్జతి శీఘ్రేణ స్రోతసా హ్రియతే చ యః 32.

స్నేహపానం తథాభ్యంగః ప్రచ్ఛర్దనవిరేచనే । హిర
ణ్యలాభః కలహః స్వప్నే బంధపరాజయౌ. 33.

ఉపానద్యుగనాశశ్చ ప్రపాతః పాంశుచర్మణోః । హర్షః
స్వప్నే ప్రకుపితైః పితృభిశ్చావభర్త్సనం। 34.

దంతచంద్రార్కనక్షత్ర దేవతాదీపచక్షుషాం। పతనం
వా వినాశో వా స్వప్నే భేదో నగస్య వా. 35.

రక్తపుష్పం వనం భూమిం పాపకర్మాలయాంచితాం ।
గుహాంధకారసంబాధం స్వప్నే యః ప్రవిశత్యపి. 36.

రక్తమాలీ హసత్యుచ్చైర్దిగ్వాసా దక్షిణాం దిశం।
దారుణామటవీం స్వప్నే కపియుక్తేన యాతి వా॥ 37.

కాషాయిణామసౌమ్యానాం నగ్నానాం దండధారిణాం।
కృష్ణానాం రక్తనేత్రాణాం స్వప్నే నేచ్ఛంతి దర్శనం 38.

కృష్ణా పాపా నిరాచారా దీర్ఘకేశనఖస్తనీ । విరాగమా
ల్యవసనా స్వప్నే కాలనిశా మతా 39.

ఇత్యేతే దారుణాః స్వప్నా రోగీ యైర్యాతి పంచతాం। అరో
గః సంశయం గత్వా కశ్చిదేవ ప్రముచ్యతే 40

టీ. స్వప్నమందు, శిరస్సున, వెదుళ్లు- పొదలు- లతాదులు- పుట్టుట, పక్షులువ్రాలుట, శిరస్సు ముండితమగుట. ౨౮. గద్దలు- గుడ్లగూబలు, కుక్కలు. కాకులు, రాక్షసులు

ప్రేతలు- పిశాచస్త్రీలు- చండాలులు- ద్రవిడ అంధక అనెడి మ్లేచ్ఛజాతివారలు- యీమొదలగు వారిచే స్వప్నమందు తానుచుట్టువారు కొనబడుట. ౨౯. స్వప్నమందు- వెదుళ్ళు- పేముడొంక- లతలు- త్రాళ్లు- గడ్డి- ముళ్లు- యీమొదలగు వాటిచే జీబుగానున్న ప్రదేశమున తాను చిక్కుకొని యుండుట లేక నడచుచూ పడిపోవుట ఇచట, పా॥ప్రముహ్యతి అనగా వంశలతాది సంకటమందు చిక్కుకొని యెటుబోవుట కూ మార్గము గానకుండుట అనిఅర్థము. ౩౦. ధూళితోగూడిన భూమియందుగాని, పుట్టయందుగాని భస్మరాశిలోగాని, శ్మశానము- బుద్ధాలయము- భూబిలములు- వీటియందుగాని, ప్రవేశించుట. ౩౧. బురదనీటియందుగాని, బురదలోగాని, చీకటితోగూడినసూతిలోగాని మునుగుట, నీటిప్రవాహముచే గొట్టుకొనిపోవుట. ౩౨

తైలపానముచేయుట, తలంటుకొనుట, వమనవిరేచనములుచేసికొనుట, బంగారము దొరుకుట, దెబ్బలాడుట, తానుకైదీగా పట్టుబడుట, తనకుపరాజయము గలుగుట. ౩౩

చెప్పులుజోడు నశించిపోవుట, ధూళి-తోళ్ళు లువిఆకాశము నుండి వర్షించుట విశేషసంతోషము, కోపించినపిత్ృ దేవతలచే తానుభయపెట్టబడుట ౩౪

దంతములు చంద్రుడు సూర్యుడు నక్షత్రములు దేవతలు ద్వీపములు నేత్రములు ఇవిపడుటగాని నశించుటగాని పర్వతముగ్ర ద్దలగుట ౩౫

మొరసిపుష్పములుగల అడవియందుగాని పాపకర్మలతోగూడిన

భూమిపై [illegible] గట్టుపటుచీకటితో గూడిన గుహాదులందు గాని ప్రవేశించుట. ౩౬

రెండు [illegible] గలవాడై అట్టహాసము జేయుచూ దిగంబరుడై [illegible] దక్షిణాముఖుడై భయంకరము గా [illegible] ౩౭

కాళ [illegible] గలవారు దిగంబరులు దండధారులు [illegible] యొక్క [illegible] గలవారు [illegible] చూచుట యీ మొదలగు స్వప్నములు మనుష్యు [illegible] చున్నవి ౩౮

నల్లనైనట్టిన్ని [illegible] రైనట్టిన్ని దురాచారము గలిగినట్టిన్ని పొడవైన తలవెంట్రుకలు గోళ్ళు స్తనములు గలిగినట్టిన్ని వికారపుపుష్పముల మాలలు వస్త్రము గలిగినట్టి స్త్రీ స్వప్నమున గనబడిన నో కాళరాత్రియే యని తెలియవలయును ౩౯

ఇట్టి భయంకర స్వప్నములు రోగులకు వచ్చిన యెడలవారు మృతినొందుదురు, రోగములేనివారికి వచ్చినచో [illegible] చావతప్పి [illegible] మాత్రము బ్రదుకవచ్చును. మిగిలినవారు మృత్యువు [illegible] నిభావము. చెప్పుట "కశ్చిదేవప్రముచ్యతే" అనిచెప్పుటచే రోగములేనివారి విషయములో యీ స్వప్నములు రిష్టములు కాజాలవు. ౪౦

— స్వప్నమెట్లుకలుగునో దానిని జెప్పుచున్నాడు —

మూ॥ మనోవహానాం పూర్ణత్వాత్ దోషైరతిబలైస్త్రిభిః
స్రోతసాందారుణాన్ స్వప్నాన్ కాలెపశ్యతి దారుణాన్ 41

టీ॥ అతిబలిష్ఠము లైనవాతాదిమూడుదోషములచేతమనో వహ స్రోతస్సులు పూరింపబడుటచే మిక్కిలిభయంకరము లయినట్టిస్వప్నములు వాటికాలమందు గలుగుచున్నవి. మనో వహస్రోతస్సులు వేరుగాచెప్పబడకున్ననూ మనస్సునకు శరీర మాయతనమనిచెప్పుటచే సర్వశరీరస్రోతస్సులను మనోవహము లుగా గ్రహించవలెను. విశేషముగా మనస్సుహృదయము నాశ్రయించినదగుటచే దాని నాశ్రియించియున్న దశవిధ ధమనులున్నూ మనోవహములనిజెప్పబడుచున్నవి, అనియిట్లుచ క్రదత్తుడుజెప్పుచున్నాడు. త్రిభిః=త్రిభిరపి=మూడింటి చేతనున్నూ అనిఅర్థము. అందుచే ప్రత్యేక దోషములచేగూడ స్రోతఃపూర ణమును తెలుసుకోనవలెను. ౪౧

— ♦ స్వప్నకాలములను జెప్పుచున్నాడు ♦ —

మూ॥ నాతిప్రసుప్తః పురుషః సఫలా నఫలానపి । ఇంద్రి
యేశేన మనసాస్వప్నాన్ పశ్యత్యనేకధా 42

టీ॥ పురుషుడు గాఢముగనిద్రలేని వాడయి యింద్రియ ములకు ప్రేరకమయిన మనస్సుతోసఫలనిష్ఫలాది భేదములచే అనేకవిధములగు స్వప్నములను జూచుచున్నాడు ౪౨

— ♦ స్వప్నప్రకారములను జెప్పుచున్నాడు ♦ —

మూ. ఇష్టంశ్రుతానుభూతంచప్రార్థితం కల్పితంతథా।భావికం
దోషజంచైవ స్వప్నంసప్తవిధం విదుః 43

టీ॥ జాగ్రదవస్థలో కండ్లతో చూడబడినది, చెవులతో వినబడినది, ఇతరేంద్రియములచే యనుభవింపబడినది, కోరబడినది మనస్సుచే యూహించబడినది ఇట్టి పంచవిధవిషయములచే స్వప్నము లైదువిధములు. ఇవిగాక, భావిభాగ్యసూచకము, ఉల్బణవాతాది దోషజము, అని మరి రెండువిధములుగలవు. గాన మొత్తము యేడువిధములు. ౪౩

— స్వప్నఫలాఫలములను జెప్పుచున్నారు. —

మూ. తత్రపంచవిధం పూర్వమఫలం భిషగాదిశేత్। దివా
స్వప్నమతి హ్రస్వమతి దీర్ఘంతథైవచ 44
దృష్టః ప్రథమరాత్రేయః స్వప్నస్సోఽల్పఫలోభవేత్
నస్వపేద్యః పునర్దృష్ట్వా ససద్యస్స్యాన్మహాఫలః 45
అకల్యాణమపిస్వప్నం దృష్ట్వాతత్రైవయఃపునః। పశ్యే
త్సౌమ్యం శుభాకారం తస్యవిద్యాచ్ఛుభం ఫలం 46

టీ॥ ఆయేడువిధములగు స్వప్నములలో మొదటి అయిదువిధములగు స్వప్నము నిష్ఫలములని వైద్యుడు చెప్పవలెను. పరిశేషన్యాయముచే మిగిలిన రెండువిధములగు స్వప్నములు సఫలములని యెఱుంగవలెను. పగటికాలమందలి స్వప్నము అత్యల్పస్వప్నము, అతిదీర్ఘస్వప్నము ॥౪౪॥ రాత్రియొక్క ప్రథమయామమందలిస్వప్నము- ఇట్టిస్వప్నములు అల్పఫలములుగలవిగానుండును. స్వప్నమువచ్చి తెలివివచ్చినపిదప తిరుగానిద్రపోక యుండినచో అనగా తెల్లవారుఝామున స్వప్నమువచ్చిన

చో అట్టిస్వప్నము మహా ఫలమునిచ్చును॥౪౫॥ అమంగళకరమగు స్వప్నము వచ్చినను తిరుగా ఆ రాత్రియందే శుభకరమగు స్వప్నము వచ్చినచో మంచి ఫలమే కలుగును. యీ అధ్యాయమున నేరోగములకు స్వప్నరూపరిష్టములు పుట్టునో అవే చెప్పబడినవి. అందుచే గ్రహణ్యాదులకు స్వప్నరూపరిష్టము లేదేమ నియడుగకూడదు. గ్రహణ్యాదులకు స్వప్నరూపరిష్టము లేదు. గనుక చెప్పలేదు. ౪౬

—• ఈ పూర్వరూపీ యాధ్యాయజ్ఞాన ఫలమును జెప్పుచున్నాడు. •—

మూ॥ పూర్వరూపాణ్యథస్వప్నా న్యఇమాన్ వేత్తిదారు
ణా న్నసమోహాద సాధ్యేషుకర్మాణ్యా రభతేభిషక్ 47
ఇత్యగ్ని వేశకృతే తంత్రే చరకప్రతి సంస్కృతే
ఇంద్రియస్థానె పూర్వరూపీయేంద్ర .
యంనామపంచమోధ్యాయః.

టీ॥ ఈ అధ్యాయమునందు చెప్పబడిన పూర్వరూపములనన్నా దారుణమగు యీ స్వప్నములనన్నా వేవైద్యుడు తెలుసుకోననో అట్టివాడు యజ్ఞానవశముచే అసాధ్యవ్యాధులయందు చికిత్స నారంభింపడు. ౪౭

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణీ వెంకటాచలపతి
ప్రసాదశాస్త్రికృతమగుసుషమ
యనెడిచరకీయేంద్రియస్థాన
పంచమయాధ్యాయాంధ్ర
టీక ముగిసెను.

ఇంద్రియస్థానము.

షష్ఠాధ్యాయము.

సూ॥ అథాతఃకతమానిశరీరీయమింద్రియంవ్యాఖ్యాస్యామః 1
ఇతిహస్మాహభగవానాత్రేయః 2
కతమానిశరీరాణి వ్యాధిమంతిమహామునె। యాని వైద్యః
పరిహరేత్ యేషు కర్మనసిధ్యతి 3
ఇత్యాత్రేయోఽగ్నివేశేన ప్రశ్నంపృష్టస్సుదుర్వచం।
ఆచచక్షేయథాతస్మైభగవాంస్తంనిబోధత 4
యస్యవైభాష మాణస్య రుజత్యూర్ధ్వమురో భృశం
అన్నం చచ్యవతేభుక్తంస్థితంచాపినజీర్యతి ॥5॥
బలంచహీయతే యస్యతృష్ణాచాభిప్రవర్ధతే। జాయతే
హృదిశూలంచతం భిషక్పరివర్జయేత్ ॥6

టీ॥ పూర్వరూపీయానంతరము, పుట్టబోయెడివ్యాధినాశ్రయించిన రిష్టములను బోధించెడి కతమానిశరీరీయమనెడి అధ్యాయమును వ్యాఖ్యానము జేయుచున్నారము ॥౧॥ "ఇతిహస్మేతి ఆగమశుద్ధివాక్యము॥౨॥ ఓమహామునీ! యేశరీరములను వైద్యుడు విడుచునో, యేశరీరములయందు చికిత్ససిద్ధించదో, అట్టికష్టతమవ్యాధులుగల యెటువంటిశరీరములు వ్యాధిమంతములని జెప్పబడుచున్నవి? అనగా ప్రాణహారకవ్యాధులుగల శరీరములెటువంటివి? అనిభావము॥3॥ ఈతీరునపూజ్యుడగు ఆత్రేయుడు అగ్నివేశునిచే కష్టతరమగు ప్రశ్ననుగూర్చిఅడుగబడినవాడై

వాని కాత్రేయుడెట్లు చెప్పెనో దానిని (చెప్పుచున్నాను) తెలుసుకొనుము||౪|| యెవనికి, మూర్ఛాదు లప్పుడు వక్షస్థలమున కూర్ధ్వభాగమత్యంతమూ పీడింపబడునో, తిన్న అన్నము అదే రూపముగా మలమార్గమున బోవునో, లేక గర్భమందున్ననూ జీర్ణము కాకుండునో||౫|| బలము దినదినమూ నశించుచూ దప్పి పెరుగుచుండునో, హృదయమందు శూలగూడ జనించునో అట్టిరోగిని వైద్యుడు విడువవలెను. కతమానిశరీరాణ్యధికృత్యేకృతం= కతమానిశరీరీయం; అనిశబ్దనిష్పత్తి నిరూపింపబడినది. యీఅధ్యాయమందు చెప్పబడిన అసాధ్యవ్యాధులకు మరణబోధక మగు అరిష్టముతో తుల్యముగా మరణమును బోధించు ధర్మముండుటచే కలిగిన సాధర్మ్యమును బట్టి అట్టి వ్యాధులను యీఅరిష్ట బోధక ప్రకరణములో జెప్పుచున్నాడు (అని,*వ్యాధులను యీఅరిష్టప్రకరణములో చెప్పుటకు, వ్యాఖ్యాతయగు చక్రదత్తుడు హేతువునుజూపుచున్నాడు) లేక యీఅసాధ్యవ్యాధులు మరణమునకు పూర్వరూపములుగానున్నవి గాన రిష్టరూపములే అని చెప్పిననూ వీటి నీప్రకరణమున జెప్పుట దోషము కాదు. అందుచే యీఅధ్యాయమున జెప్పబడిన వ్యాధులకు అరిష్టత్వము మే మంగీకరించుచున్నాము||౬||

—* అరిష్టసాధర్మ్యముగలహిక్కాది వ్యాధులను నిరూపించుచున్నాడు.*—

మూ|| హిక్కాగంభీరజా యస్య శోణితంచాతిసార్యతే| నతస్మై భేషజందద్యాత్ స్మరన్నాత్రేయశాసనం 7

అనాహశ్చాతిసారశ్చ యమేతౌ దుర్బలం నరం। వ్యాధి
తం విశతో రోగౌ దుర్లభం తస్య జీవితం 8
అనాహశ్చైవ తృష్ణా చ యమేతౌ దుర్బలం నరం। విశ
తో విజహాత్యేనం ప్రాణా నాతిచిరాన్నరం 9
జ్వరః। పౌర్వాహ్ణికో యస్య శుష్కకాసశ్చ దారుణః। బల
మాంసవిహీనస్య యథా ప్రేతస్తథైవ సః 10

టీ॥ ఎవనికి గంభీరమగు నాభిమొదలగు ప్రదేశముల యందు ఎక్కిళ్లుబుట్టి రక్తాతిసారముగూడగలుగునో అట్టివానికి ఆత్రేయశాసనమును స్మరించుకుని ఔషధమీయరాదు, అనగా వాడు మరణించునని భావము. గంభీరజా = గంభీరమగు నాభ్యాదులయందు బుట్టిన అని అర్థము చెప్పవలెను. అట్లుగాక గంభీర హిక్కయని జెప్పినచో ఆగంభీరహిక్కయనెడి వ్యాధియే అసాధ్యమని వర్ణింపబడుటచే "శోణితంచాతిసార్యతే" అనెడి విశేషణము నిరర్థకమగును. 2॥ రోగముచే బలహీనుడగు యే మనుజునకు ఆనాహమున్నూ అతిసారము అనగా రక్తాతిసారమున్నూ విశేషముగా సంభవించునో వానికిజీవితము దుర్లభము అనగా వాడు మృతినొందునని భావము ఆనాహ, అతిసార, అను నామశ్రవణ మాత్రముననే అయ్యాధిరోగములని తెలియుచుండగా "రోగా" అనివిశేషణమును జెప్పుటచే అయ్యావి విశేష రుజాకరములుగా నుండవలయునని సూచింపబడుచున్నవి. ఇచట దుర్లభశబ్దమునకు అలభ్యమనిఅర్థము. ఉక్తంచ "సర్వథాలభ్యం దుర్లభం" ఇతి. కొందరు, "దుర్లభం" అని చెప్పుటచే రిష్టము మరణవిషయములో అనియతముగానుండును అనగా రిష్టము.

తప్పక మృత్యువును గల్గించునదికాదని చెప్పుచున్నారు. ఇదే తీరున "సంశయప్రాప్తమాత్రేయో జీవితం తస్యమన్యతే" ఇత్యాదివాక్యములకుగూడ వ్యాఖ్యానముజేయుచున్నారు. అని యతరిష్టతనుగూర్చి మేము పుష్పితకాధ్యాయ చతుర్థశ్లోక వ్యాఖ్యానములో స్వారస్య పూర్వకముగా జెప్పియే యుంటిమి. "సంశయప్రాప్తమాత్రేయోజీవితం తస్యమన్యతే" అనుదాని కర్థమును యస్యశ్యావనిమిత్తీయాధ్యాయమందు ౧౨ వశ్లోకమున జెప్పనై యుంటిమి ॥౮॥ అనాహమున్నూ, దప్పియున్నూ, దుర్బలుడగు యేమనుజునకు సంభవించునో అట్టివాడు త్వరలోనే మృతినొందును ॥౯॥ శరీరమందుబలమున్నూ మాంసమున్నూ క్షీణించిన యేమనుజునకు పూర్వాహ్ణమందు అనగా దినపూర్వకాలమందు జ్వరమువచ్చుచూ భయంకరమగు శుష్కకాస అనగా కఫశూన్యమగుదగ్గు (పొడిదగ్గు) బుట్టునో వాడుప్రేతతుల్యుడు. అట్టివాడు మృతినొందుననిభావము ॥౧౦॥

—*మూత్రపురీషములు- శోఫ వీటిసంబంధమగు
రిష్టమును జెప్పుచున్నారు.*—

మూ॥ యస్యమూత్రం పురీషం చ గ్రథితం సంప్రవర్తతే। పయో
ష్మణో జఠరిణః శ్వసనో న సజీవతి 11
శ్వయథుర్యస్య కుక్షిస్థో హస్తపాదం విసర్పతి। జ్ఞాతిసంఘం
ససంక్లేశ్య తేనరోగేణహన్యతే 12

టీ॥మూత్రము చిక్కబడుట, పురీషము ఉండ ఉండలు

గా వెడలుట, శ్వాసవాయువు అతికష్టముగా వెడలుచుండుట, శరీరమునందు వేడిమితగ్గిపోవుట, ఇట్టిలక్షణములుగల జఠరరోగి బ్రతుకనేరడు॥౧౧॥ కుక్షియందువాపుపుట్టి కాళ్లకు చేతులకు వ్యాపించినచో అట్టిరోగి, బ్రతుకునేమోయని ఆసచే చికిత్సలు జేయుటలో బంధువులకు విశేషముగా శ్రమనుగలిగించునేగాని తుదకు బ్రతుకనేరడు. అనగా రోగముచే కొంతకాలమువరకూ బాధింపబడి రోగిచచ్చునేగాని రోగముమాత్రము చికిత్సించుటకు సాధ్యముకాదని భావము॥౧౨॥

—*శోఫ-జ్వరము- మొదలగువాటిని సంబంధించిన రిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.*—

మూ॥ శ్వయథుర్యస్య పాదస్థః తథా స్రస్తేచపిండికే।సీదతశ్చాప్యుభే శంఖే తం భిషక్ పరివర్జయేత్ 13
శూనహస్తం శూనపాదం శూనగుహ్యోదరంనరం।
హీనవర్ణబలాహార మౌషధైర్నోపపాదయేత్ 14
ఉరోయుక్తోబహుశ్లేష్మానీలఃపీతస్సలోహితః । సతతం
చ్యవతేయస్య దూరాత్తం పరివర్జయేత్ 15
హృష్టరోమా సాంద్రమూత్రఃశూనః కాసజ్వరార్దితః
క్షీణమాంసోనరోదూరాత్ వర్జ్యో వై ద్వైనజానతా 16
త్రియః ప్రకుపితాయస్య దోషాఃకష్టాభిలక్షితాః
కృశస్యబలహీనస్య నాస్తితస్య చికిత్సితం 17
జ్వరాతిసారా శోఫాంతె శ్వయథుర్వా తయోః క్షయె
దుర్బలస్య విశేషేణ నరస్యాంతాయ కల్పతే 18

పాండు రశ్చక్రశ్శో త్వర్ధంత్యష్ణయాభిపరిప్లుతః| డంబరీ
కుపితోచ్ఛ్వాసః పరిత్యాజ్యో యో విజానతా 19

టీ. పాదములయందువాపు, పిక్కలుజారి నట్లుండుట కణతలు రెండునన్నూ విశేషపీడతో కూడియుండుట, యిట్టిలక్షణములుగలరోగిని వైద్యుడువిడువవలెను. ౧౩. కాళ్ళు-చేతులు-గుహ్యము-పొట్ట-పిటిరియందువాపు జనించుట, బలము-శరీరకాంతి-ఆహారము-క్షవితగ్గిపోవుట యీలక్షణములు గలరోగికి ఔషధమివ్వంజనదు. ౧౪. ఉరస్సనఅనగా లక్షణయాశ్వాసకోశములలో విశేషముగా శ్లేష్మముచేరుటచే వ్యాధిసంభవించి ఆశ్లేష్మము నీలవర్ణముగాగాని లోహితవర్ణముగాగాని పీతవర్ణముగాగాని యెల్లప్పుడూ వెడలుచుండినయారోగినిదూరముగా విడువవలయును. ౧౫

రోమాంచము గలుగుట, మూత్రముచిక్కబడుట, శరీరముగ శోషపుట్టుట దగ్గు- జ్వరము-యివికలుగుట, శరీరమందుమాంసముక్షీణించుట, యీలక్షణములు గలరోగిని వైద్యుడు దూరముగా విడువవలయును. ౧౬. యెవనిశరీరమందు వాతాదిదోషములుకూడునన్నూ ప్రకోపించి అసాధ్యములుగానుండునో క్రశత్వము-బలహీనత-గలయట్టిరోగికి చికిత్సయే లేదు. యిచట "కష్టాభిలక్షితాః" అనుచోట "కోష్ఠాభిలక్షితాః" అనిపాఠాంతరముగలదు. ౧౭. విశేషముగాదుర్బలుండగు మనుజునకు శోఫగలిగి అదిశమించు సమయమున జ్వరము - అతిసారము-యివి ముందుజనించి అవిశమించుసమయమున శోఫకలిగిననూమృత్యువుతప్పక సంభవించును ౧౮. పాలిపోవుట, మిక్కిలికృశించుట,

వుతప్పక సంభవించును ౧౮. పాలిపోవుట, మిక్కిలి కృశించుట, విశేషముగా దప్పి కలుగుట, డంబరిగా నుండుట [డంబరీ=రెప్పపాటు లేకుండా చూచువాడు లేక తొట్రుబాటుతో గూడిన వాడు) ప్రకోపించిన శ్వాస కలుగుట, యీ లక్షణములు గలవానిని వైద్యుడు విడువవలయును. ౧౯

—♦ హనుగ్రహాది రూప రిష్టమును జెప్పుచున్నాడు ♦—

మూ॥ హనుమన్యాగ్రహా స్తృష్ణాబలహానో౽తిమాత్రయా
ప్రాణాశ్చోరసి వర్తంతే యస్య తం పరివర్జయేత్ 20

టీ॥ హనుగ్రహము, మన్యాస్తంభము, దప్పి మిక్కుటముగు బలహీనత, ప్రాణము లురోగతములగుట, అనగా కంఠగతములగుటకు సమీపించుట, యీ లక్షణములు రోగికుండునో వానిని విడువవలయును

"ప్రాణాశ్చోరసివర్తంతే" అనగా వాయువులు ప్రకోపించి ఉరోభాగమందు సంచరించుచున్నవి, అని చెప్పవలెను. అట్లుగాక ప్రాణశబ్దమునకు జీవితమని అర్థము చెప్పినచో ఉరోగతజీవితము గలవాడు, మృతుడేయగుచుగాన అందుచే ఆసమయమున రిష్టలక్షణముచే అసాధ్యమని నెఱింగి రోగిని పరిత్యజించెడి జ్ఞానము వైద్యునకు లేనట్లు స్పష్టమగును. గనుక ప్రాణశబ్దమునకు వాయువులని అర్థము చెప్పవలెను. (అట్లు చెప్పనిచో పైన వివరించిన జ్ఞానము లేదనెడి అపయశస్సు కలుగనేరదు అని భావము.) అని యిట్లు కొందరు చెప్పుచున్నారు. మేమన్నచో:—సద్యఃకాలమరణమును గలిగించెడి రిష్టము వలెనే ఇయ్యది అనగా ప్రాణశబ్దమునకు జీవితమని యర్థ

ము చెప్పినపక్షములో జీవితముడు రోగగతమైనదనెడి లక్షణము అత్యాసన్నమృత్యువును బోధించగలదని చెప్పుచున్నారము (అని చక్రదత్తుడు) ౨౦

—• గ్లాన్యాదిరూపరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు. •—

మూ॥ తామ్యత్యాయ చ్ఛతే శర్మ నకించిదపి విందతి। సీణమాం సబలాహారో ముమూర్షురచిరాన్నరః 21
విరుద్ధయోనయో యస్యవిరుద్ధోప క్రమాభృశం।వర్ధంతే దారుణారోగా శ్శీఘ్రం శీఘ్రంసహన్యతే 22
బలంవిజ్ఞానమారోగ్యం గ్రహణీ మాంసశోణితం। ఏతా నియస్యక్షీయంతే క్షిప్రం క్షిప్రం సహన్యతే 23
ఆరోగ్యంహీయతే యస్యపరిక్రియాః పరిహీయమంత్రె సహసా సహసాతస్యమృత్యుర్హరతి జీవితం 24
ఇత్యేతాని శరీరాణివ్యాధిమంతి వివర్జయేత్।నహ్యేషుధీరాః పశ్యంతి సిద్ధిం కాంచి దుపక్రమాత్ ॥ఇతి॥ 25
ఇత్యగ్ని వేశకృతేతంత్రె చరకప్రతిసంస్కృతె। ఇంద్రియస్థానె కతమానిశరీరేంద్రియంనామ షష్ఠోధ్యాయః

టీ॥ గ్లానినిబొందుట, అంగవిక్షేపములను జేయుట, సుఖమును స్వల్పముగానైననూపొందకుండుట, మాంసము- బలము ఆహారము- యివిక్షీణించుట యీలక్షణములుగలవాడు త్వరలోనశించును ।౨౧। పరస్పరవిరుద్ధ కారణములు గలిగినట్టిన్ని (శీతమాత్రమున రోగములుదారుణములు కానేరవు, యేమన.—

రోగకారణములయొక్క పరస్పరవిరోధము స్వల్పమగుట చేగాని ఏకదేశస్థితమగుటచేగాని అవిరుద్ధోపక్రమములు అనగా విరోధములేని చికిత్సలుగలవి కావచ్చును, అప్పుడవి సుసాధ్యము లగునుగాన అట్టి ధర్మమును వారించుటకై "విరుద్ధోపక్రమాభృశం" అని వెంటనే చెప్పబడినది. యీవిశేషణముచే రోగముల అసాధ్యతబోధింప బడుచున్నది) అత్యంతమున్నూ పరస్పరవిరుద్ధములగు చికిత్సాప్రణాళికలు గలిగినట్టిన్నీ, భయంకరములగునట్టి రోగములు యెవనికి వృద్ధినొందునో వాడు శీఘ్రముగా మృతినొందును ।౨౨। బలమువిజ్ఞానముఆరోగ్యము గ్రహణీకల (లక్షణచే యీకలయొక్కశక్తి) మాంసము-రక్తము-ఇవియెవనికి క్షీణించునో వాడు అతిత్వరలో మృతినొందును. ।౨౩। యెవని ఆరోగ్యము క్షీణించునో (యిచట "ఆరోగ్యంహీయతే" అనుపదముచే, యీఅధ్యాయోక్తరోగములచే ఆరోగ్యముక్షీణించుట, ప్రసక్తమయినదియేగాన వీటికిభిన్నములగు రోగములచే ఆరోగ్యముక్షీణించుట యెద్దికలదో అదియేగ్రహింప బడినది.) స్వభావము-సుశీలత-యీ మొదలగుప్రకృతి లేకజన్మతోకూడాయున్న శ్లేష్మాదిప్రకృత్యంతర్గతమగుప్రకృతి యెవనికి క్షీణించునో అట్టివాడుఅతిత్వరలో మృతినొందును ।౨౪। వ్యాధియుక్తములగు యిట్టిశరీరములను విడువవలయును. యీశరీరములయందు యెట్టిచికిత్సను జేసినను యేవిధమైన సిద్ధియూ గలుగనేరదు. "ఇతి" అనెడిపదము. అధ్యాయసమాప్తి బోధకము. ౨౫

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణీ వెంకటాచలపతి ప్రసాదశాస్త్రికృతమగు "సుషమ" యనెడిచరకీయేంద్రియస్థాన షష్ఠాధ్యాయాంధ్రటీక ముగిసెను.

ఇంద్రియస్థానము.

సప్తమాధ్యాయము.

మూ॥ పన్నరూపీయ మింద్రియం వ్యాఖ్యాస్యామః 1
ఇతిహస్మాహభగవా నాత్రేయః 2

టీ॥ వ్యాధి నిరూపణానంతరము వేదనోపద్రవములు సత్వస్వప్నములు "శూలాటోపాంత్రకూజశ్చ" ఇత్యాది గ్రంథము చేషంచమాధ్యాయమున చెప్పబడినవగుటచే క్రమప్రాప్తమైన ఛాయాప్రతిచ్ఛాయాగాపరిష్టమును బోధించెడి పన్నరూపీయ మనెడి యధ్యాయమును వ్యాఖ్యానము జేయుచున్నారము. పన్నరూపము నుద్దేశించి చెప్పబడిన అధ్యాయమగుటచే దీనికి పన్నరూపీయమని పేరుకలిగెను.|౧|ఇతిహాస్మేం వాక్యము ఆగమశుద్ధిబోధకము||౨||

—* ప్రతిచ్ఛాయా వికృతిని అనగా ప్రతిబింబ వికృతిని చెప్పుచున్నాడు.*—

మూ॥ దృష్ట్వాంయస్య విజానీయాత్ పన్నరూపాంకుమారి
కాం| ప్రతిచ్ఛాయామయీమక్ష్ణోర్నైనమిచ్ఛేచ్చికిత్సితుం ౩

టీ॥ నేత్రమందలినల్లగ్రుడ్డుమధ్యనున్న మసూరదళాకృతిగల

భాగమునకులింగమని పేరు. ఆలింగమందు యెదుటనున్న పదార్థము ప్రతిబింబించును. అట్టిప్రతిబింబమునకు సంస్కృతమున కుమారికయనియు ఆంధ్రమున కనుపాపయనియుఅందురు. ఇతరునినేత్రములయందు రోగికిఅట్టికనుపాప కనుపించదో లేక రోగినేత్రములయందు అట్టికనుపాప యితరులకు కానరాదో అట్టి రోగికి చికిత్సచేయనిచ్ఛయింపరాదు, అనగా అట్టిరోగిమృతి నొందునని భావము||

పన్నరూపాం= నష్టరూపము గలిగినట్టి, కుమారికాం= పురుషాంతర నేత్రగతముగుకను పాపను లేకరోగినేత్రగతముగుకను పాపను, యదుక్తంహారీతే:— "అదర్శనమసంఘాతేనే త్రే నష్ట కుమారికె" ఇతి. (అదర్శనమనగా రోగికి యితరునినేత్రముల యందు కనుపాపలు కనబడకుండుట; రోగినేత్రములు పిండీభూతములై వాటియందు కనుపాపలు కనబడకుండుట)||3||

—*యింకొకప్రతిచ్ఛాయావికృతిని జెప్పుచున్నాడు.*—

మూ|| జ్యోత్స్నాయామాతపేదీపే సలిలాదర్శయోరపి| అంగేషు వికృతాయస్య ఛాయా ప్రేతస్తథైవసః 4

టీ|| వెన్నెల- యెండ- దీపపుకాంతి- నీరు- అద్దము- వీటియందు యెవనియొక్క ప్రతిబింబము అంగవికృతిగలదిగా నుండునో వాడు ప్రేతతుల్యుడు. యిచట "అంగేషు" అనుపదము నందలిసప్తమికి అధికరణార్థము, అందుచే వ్యస్తసమస్తాంగ వికృతచ్ఛాయ గ్రహించబడినది. కొందరీసప్తమికి విభక్తివిపరి

జ్ఞానమువల్ల పుష్ట్యర్థమును జెప్పుచున్నారు ||౪||

—* ప్రతిచ్ఛాయావికృతిభేదముల జెప్పుచున్నారు. *—

మూ॥ ఛిన్నా భిన్నాఽఽకులాచ్ఛాయా హీనా వాప్యధికాపివా
నష్టాతన్వీద్విధాచ్ఛిన్నాఽ వికృతా విశిరాశ్చయా 5
ఏతాశ్చాన్యాశ్చయాః కాశ్చిత్ ప్రతిచ్ఛాయావిగర్హితాః
సర్వాముమూర్షతాం జ్ఞేయా న చేల్లక్ష్యనిమిత్తజాః 6

టీ॥ తెగినట్లుగాని, బ్రద్దలైనట్లుగాని, నిరూపించుటకు శక్యముకానిస్థితిలో యున్నట్లుగాని, అల్పముగాగాని, పెద్దదిగా గాని శూన్యముగాగాని, సూక్ష్మముగాగాని, రెండు చీలికలు చేయబడినట్లుగాని, అవికృతముగా అనగా వికృతరూపము ననుసరించినదిగాగాని (తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా। అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాష్షట్ప్రకీర్తితాః॥ అను వచనముచే ఇచట "అవికృత" అను పదమందలి నఞ్ సాదృశ్యార్థకము) శిరస్సులేనట్లుగాని ||౫|| కనబడెడి ప్రతిబింబములున్నా, ఇట్టి నింద్యములగు ఇతర ప్రతిబింబములున్నా, చావ సిద్ధముగానున్నవారికి నిర్నిమిత్తముగా సంభవించును. నిమిత్తపూర్వకముగా సంభవించినచో రిష్టము కాజాలదని భావము. అరిష్టాధికారమందు నిర్నిమిత్తముగా బుట్టెడి వికారమే రిష్టమగునని చెప్పబడియేయున్నది. అయినను స్పష్టముకొరకు తిరుగా "నచేల్లక్ష్య నిమిత్తజాః" అని చెప్పబడినది ||౬||

—* సామాన్యమగు ఛాయాస్వరూపమును అందువల్ల గలిగెడి రిష్టమును జెప్పుచున్నాడు—*

మూ॥ సంస్థానేన ప్రమాణేన వర్ణేన ప్రభయాతథా । ఛాయా
వివర్తతే యస్య స్వస్థోపి ప్రేత ఏవసః 7

టీ॥ యెవనియొక్క ఛాయా ప్రతిచ్ఛాయలు ఆకృతి చేతనున్నూ పరిమాణముచేతనున్నూ మార్పునొందునో యెవని యొక్క ఛాయ, వర్ణముచేతనున్నూ కాంతిచేతనున్నూ మార్పునొందునో అట్టివాడు స్వస్థుడైనన్నూ మృతినొందును. అనగా అరిష్టమితికాలములో మృతినొందునని భావము. యిది ప్రతిచ్ఛాయకుగూడ వర్తించెడి సూత్రము. అందులో సంస్థాన ప్రమాణములచే ఛాయా ప్రతిచ్ఛాయలయొక్క స్వరూపమున్నూ; వర్ణప్రభలచే ఛాయాస్వరూపమున్నూ జెప్పబడినది. ఇచట ఛాయయనగా జెప్పబోయెడి పంచమహాభూతచ్ఛాయలని గ్రహించవలెను ॥౭॥

—*సంస్థానప్రమాణముల స్వరూపమున్నూ, ఛాయా ప్రతిచ్ఛాయల భేదమున్నూ జెప్పుచున్నాడు*—

మూ॥ సంస్థానమాకృతిర్జ్ఞేయా సుషమా విషమాచసా । మధ్య
మల్పం మహచ్చోక్తం ప్రమాణం త్రివిధంనృణాం. 8
ప్రతిప్రమాణ సంస్థానా జలాదర్శాతపాదిషు । ఛాయా
యాసా ప్రతిచ్ఛాయాఛాయా వర్ణప్రభాశ్రయా 9

టీ॥సంస్థానమనగా ఆకృతియని యెరుంగవలెను. అది సమమైనదనిన్నీ విషమమైనదనిన్నీ రెండువిధములు. మనుజుల ప్రమాణము అనగాపరిమాణము మధ్యమము–అల్పము, అధికము– అని మూడువిధములు ।౮। నీరు–అద్దము– యెండ–యీ మొదలగువాటియందు, పరిమాణసంస్థానములతో తుల్యముగానున్న ఛాయకే ప్రతిఛాయయనిపేరు అనగా ప్రతిబింబము. ఛాయయనగా వర్ణము (రంగు) ప్రభ (కాంతి) అను వాటి నాశ్రయించి యుండునది. ఇది పంచభూతాత్మకమై అయిదు విధములుగానుండును ॥ ॥

—* "ఖాదీనాం" ఇత్యాది నాలుగుశ్లోకములచే ఛాయను విభజించుచున్నాడు*—

మూ॥ ఖాదినాం పంచపంచానాం ఛాయావివిధలక్షణాః। నాభ
సీ నిర్మలానీలా సస్నేహా సప్రభేవచ 10
రూక్షాశ్యావారుణా యాతు వాయవీ సా హతప్రభా।
విశుద్ధరక్తా త్వాగ్నేయీ దీప్తా భాదర్శనప్రియా 11
శుద్ధవైదూర్యవిమలా సుస్నిగ్ధాచాంభసీమతా। స్థిరా
స్నిగ్ధా ఘనా శ్లక్ష్ణా శ్యామా శ్వేతా చపార్థివీ 12
వాయవీ గర్హితా త్వాసాంచతస్రః స్యుఃసుఖోదయాః
వాయవీతు వినాశాయ క్లేశాయమహతేఽపివా 13

టీ॥ఆకాశాది పంచమహాభూతములకు వివిధలక్షణములుగలఛాయలు పంచవిధములుగానున్నవి. అందు, ఆకాశసంబం

ధమగుఛాయ, నిర్మలముగను- నీలవర్ణముగలదిగను- స్నేహయుక్తముగను- ప్రకాశించుచున్న దీపమువలెనుండును ॥౧౦॥ వాయుసంబంధమగుఛాయ, స్నేహశూన్యముగను- శ్యావారుణవర్ణములుగలదిగను- ప్రకాశశూన్యముగను యుండును. అగ్నిసంబంధమగుఛాయ, కేవలరక్తవర్ణముగలదిగను- మంచిప్రకాశముగలదిగను- చూచుటకింపైనదిగను యుండును ॥౧౧॥ జలసంబంధమగుఛాయ, నిర్మలమగువైడూర్యమణితో తుల్యమగువర్ణముగలదిగను- స్నైగ్ధ్యముగలదిగను యుండును. పృథ్వీసంబంధమగుఛాయ, స్థైర్యము- స్నైగ్ధ్యము- చిక్కటితనము- మార్దవము- యీలక్షణములుగలదిగను, శ్యామవర్ణము అనగా నల్లకలువరంగు- తెలుపురంగు యీవర్ణములుగలదిగను యుండును ॥౧౨॥ యీయైదింటిలో వాయుసంబంధమగుఛాయ నింద్యమైనది అనగా తరుచుకష్టజనకమగుచుండును. మిగిలిన నాలుగుఛాయలు సుఖజనకములుగా నుండును. వాయవీయఛాయ, అకాత్తుగా బుట్టినచో నాశమునైన్నా, జన్మతోకూడా బుట్టినచో గొప్పక్లేశమునైన్నా కలిగించును ॥౧౩॥

—*ఇంతవరకు ఛాయాశ్రయమగు వర్ణభేదమును చెప్పి ప్రభాభేదములను వాటిరిష్టములను జెప్పుచున్నారు*—

మూ॥ స్యాత్తైజసీ ప్రభా సర్వా సాతు సప్తవిధా స్మృతా। రక్తా
పీతాసితాశ్యావా హరితా పాండురాఽసితా 14
తాసాం యాః స్యుర్వికాసిన్యః స్నిగ్ధాశ్చ విపులాశ్చ యాః
తాః శుభా, రూక్షమలినాస్సంక్షిప్తాశ్చాశుభోదయాః ॥15

టీ॥అన్నివిధములగు కాంతియూ అగ్నిసంబంధమైనదిగా నుండును. అది, ఎరుపు- పసుపు- తెలుపు- శ్యావవర్ణము- ఆకుపచ్చరంగు- పాండురవర్ణము- నలుపురంగు- అనెడియేడు విధములుగలదిగానున్నది॥౧౮॥ వాటిలో, వికాసము- స్నిగ్ధత- విపులభావము- యీలక్షణములుగల కాంతులు శుభప్రదములు. రూక్షము- మాలిన్యము- సంకోచము- యీలక్షణములుగలకాంతులు, అకస్మాత్తుగాబుట్టినచో మృత్యువునున్నూ; సహజముగానైనచో గొప్పక్లేశమునున్నూ కలిగించును. వర్ణము- ప్రభ వీటిని గురించి ప్రథమాధ్యాయమున సంక్షేపముగా జెప్పబడినది. అయినన్నూ అచట ఛాయాశ్రయములుగా వర్ణింపబడియుండలేదు. (గాన యిచట తిరుగా వివరింపబడినవని భావము) ॥౧౯॥

—*ప్రభాఛాయలయొక్క భేదము దుర్జ్ఞేయ
మగుటచే దాని లక్షణమును జెప్పుచున్నాడు.*—

శ్లో॥ వర్ణమాక్రామతిచ్ఛాయా భాస్తువర్ణ ప్రకాశినీ। ఆసన్నా
లక్ష్యతే ఛాయా భాః ప్రకృష్టా ప్రకాశతే 16

టీ॥ఛాయయనునది వర్ణమును మరుగుబరచును అనగా ఛాయాక్రాంతమగు వర్ణము స్ఫుటముగా తెలియరాకుండును. ప్రభయనునది వర్ణమును ప్రకాశింపజేయును. ఛాయయనునది సమీపమందున్నదై గోచరమగును, యెట్లన:— చిత్రపటమందలి ఛాయసమీపమందున్నప్పుడె గోచరమగును, ప్రభయనునది దూరముగానున్నన్నూ ప్రకాశించును, యెట్లన:— మాణిక్యము-

ముత్యము మొదలగు వాటికాంతి దూరమునుండిగూడ తెలియ వచ్చును ||౧౭||

—మరికొన్ని రిష్టములను జెప్పుచున్నాడు.—

మూ॥ నాఽచ్ఛాయో నాఽప్రభః కశ్చిత్ విశేషాశ్చిహ్నయంతితు। నృణాంశుభాశుభోత్పత్తింకాలేచ్ఛాయాః ప్రభాశ్రయాః 18

కామలాక్ష్ణోర్ముఖం పూర్ణంగండయోర్మ్మక్తమాంసతా సంత్రాసశ్చోష్ణ గాత్రంచ యస్యతం పరివర్జయేత్ 17

ఉత్థాప్యమానశ్శయనాత్ ప్రమోహంయాతియోనరః। ముహుర్ముహుర్న సప్తాహంసజీవతివికత్థనః 19

సంసృష్టా వ్యాధయోయస్యప్రతిలోమానులోమగాః । వ్యాపన్నా గ్రహణీప్రాయఃసోఽర్ధమాసం నజీవతి 20

టీ॥ లోకములో ప్రభాచ్ఛాయలు లేని పురుషుడొకడైన నుండడు చాయా ప్రభలయొక్క శుభాశుభ రూపవిశేషములు మాత్రముగుర్తును చేయుచున్నవి. అనగా ప్రతివాడును శుభమైనట్టిగాని యశుభమైనట్టిగాని ఛాయాప్రభలయొక్క రూపవిశేషముతో గూడియే యుండునని భావము. ప్రభను ఆశ్రయించిన ఛాయలు పరిపాకకాలమందు మనుజునకు శుభాశుభమును గలుగజేయును ||౧౮|| ఎవనికి, కామలరోగి నేత్రములవలె నేత్రములు పచ్చగానుండుట, ముఖమునిండుగాను-గండస్థలములు శుష్కించినవిగాను "(పా. శంఖయోర్మ్మక్తమాంసతా" అని; అప్పుడు:— కణతలుశుష్కించినవిగాను అనిఅర్థము) యుండుట, భయము

గలుగుట- శరీరమంతయు వేడిగానుండుట - ఈలక్షణములుండు
నో వానిని విడువవలెను. అనగా అట్టివాడు మరణించుననిభావము
॥౧౮॥ శయనమునుండి లేవనెత్తబడిడియేమనుజుడు మాటి
మాటికి ప్రమోహమును బొందుచూ ప్రలాపయుక్తుడగునో
అట్టివాడు యేడురోజులైననూ బ్రతుకజాలడు ॥౧౯॥ ఊర్ధ్వా
ధోమార్గగత వ్యాధులు పరస్పరసంబద్ధములై యుండుట లేక పర
స్పరసంబద్ధదోషజన్యములై యుండుట, గ్రహణీకల వ్యాపన్నమ
గుట- అనగా గ్రహణీకలయందలి శక్తిశూన్యప్రాయముగుట-
యీలక్షణములుగలవాడు తనచు అర్ధమాసకాలమైననూ జీవిం
చను, యొకవేళ జీవించిననూ అర్ధమాసకాలానంతరము తప్పక
మరణించును॥౨౦॥

మూ॥ ఉపరుద్ధస్యరోగేణ కర్శితస్యాల్పమశ్నతః। బహుమూత్ర
పురీషం స్యాత్ యస్య తం పరివర్జయేత్ 21
దుర్బలో బహుభుంక్తే యః ప్రాగభుక్త్వాఽన్నమాశితః
(పా॥ ప్రాగ్భుక్తాదన్నమాతురః)। అల్పమూత్రపురీ
షశ్చ యథా ప్రేతస్తథైవసః 22
ఇష్టం చ గుణసంపన్నమన్నమశ్నాతి యో నరః। శశ్వచ్చ
బలవర్ణాభ్యాం హీయతే న స జీవతి 23
ప్రకూజతి ప్రశ్వసితి శిథిలం చాతిసార్యతే। బలహీనః
పిపాసార్తః శుష్కాస్యో న స జీవతి 24
హ్రస్వం చ యః ప్రశ్వసితి వ్యావిద్ధం స్పందతే చ యః।
మృతమేవ తమాత్రేయో వ్యాచచక్షే పునర్వసుః 25

టీ॥ రోగపీడితుడై నట్టిన్నీ కృశించినట్టిన్నీ అల్పాహారము

..లిగినట్టి యేపురుషునకు నులమూత్రములధికముగా నుండునో అట్టి వానినివిడువవలెను||౨౧| యేపురుషుడు ఆశ్రితుడై అనగా రోగజుష్టుడై పూర్వమందు అనగా వ్యాధిపుట్టుటకు పూర్వ మందుఅన్నమును (రోగకాలమందువలె) తిననివాడై ఇప్పుడు (అనగారోగకాలమందు) అధికముగాతినుచున్నను దుర్బలుడును- అల్పమగుమలమూత్రములుగలవాడుగను యుండునో అట్టి వాడు ప్రేతతుల్యుడు అనగా మరణించుననిభావము. వాగ్భటు నందుగూడ యీయర్థమే విస్పష్టముగానున్నది.||౨౨|| తన కయిష్టమైనట్టిన్ని పథ్యమైనట్టిన్ని అన్నమును తినుచున్ననూ యెవ నికి, బలము- శరీరకాంతి. ప్రతిక్షణమందున్నూ తగ్గుచుండునో అట్టి వాడుజీవించడు||౨౩|| శిథిలముగా అనగా పట్టుతప్పినట్లుగా కంఠము నందు పక్షికూతలవంటికూతలు వినబడుట- అట్లనే అనగా శిథి లముగనే ఎగయూపిరిదీయుట- అతిసారముకలిగియుండుట- శక్తి నబలము తగ్గిపోవుట- దప్పిచేపీడింపబడుట- నోరుయెండుట- యీలక్షణములుగలవాడు జీవించనేరడు||౨౪|| యెవడుపొట్టి గానిట్టూర్పునువిడుచునో, యెవడుకటిలముగాకదలునో అట్టివా నినాత్రేయుడు మృతినిగనే వచించెను||౨౫||

మూ|| ఊర్ధ్వాదీచయః ప్రశ్వసితిశ్లేష్మణాచాభిభూయతే| హీన
వర్ణబలాహారోయోనరోన సజీవతి 26
ఊర్ధ్వాగ్రేనయనేయస్యమన్యేచారతకంపనే| బలహీనః
పిపాసార్తః శుష్కాస్యోనసజీవతి 27
యస్యగండావుపచితౌ జ్వరకాసౌచదారుణౌ। శూలీప్రే
ద్వేష్టి చాప్యన్నం తస్మిన్ కర్మనసిధ్యతి 28

వ్యావృత్తమూర్ధ జిహ్వాస్యః భ్రువౌ యస్య చ విచ్యుతే।
కంటకైశ్చాచితా జిహ్వా యథా ప్రేతస్తథైవ సః ౨౯
శేఫశ్చాభ్యుత్థముత్సిక్తం నిస్సృతౌ వృషణౌ భృశం। అతః
శ్చైవ విపర్యాసో వికృత్యా ప్రేతలక్షణం ౩౦
నిచితం యస్య మాంసం స్యాత్ త్వగస్థిష్వేవ దృశ్యతే।
క్షీణస్యానశ్నతస్తస్య మాసమాయుః పరం భవేత్ ౩౧
ఇదం లింగము ప్రాఖ్యమనేక మభిజజ్ఞివాన్। ఆయుర్వేద
విదిత్యాఖ్యాం లభతే కుశలో జనః ౩౨

ఇత్యగ్నివేశకృతే తంత్రే చరకప్రతిసంస్కృతే ఇంద్రి
యస్థానే పన్నరూపీయ మింద్రియం నామ
సప్తమోధ్యాయః॥

టీ॥ ఊర్ధ్వశ్వాసలు గలుగుట, కంఠమునకు శ్లేష్మము చుట్టు కొనుట, శరీరకాంతి- బలము- ఆహారము- ఇవి క్షీణించుట, ఇట్టి లక్షణములు గల మనుజుడు జీవింపనేరడు ॥౨౮॥ నేత్రములు ఊర్ధ్వముఖములుగా నుండుట అనగా ఊర్ధ్వదృష్టి గలిగియుండుట మన్యలు విశ్రాంతి లేకుండునట్లు అనగా అతి త్రొందరగా కొట్టుకొనుట, బలము నశించుట, దప్పి విశేషముగా కలుగుట, నోరెండుట ఇట్టి లక్షణములు గలవాడు జీవింపనేరడు ॥౨౯॥ చెక్కిళ్లు పుష్టిగా నుండుట, భయంకరములగు జ్వర- కాసలు- గలుగుట, గర్భ మున దుశూలలు బుట్టుట, అన్నద్వేషము, ఇట్టి లక్షణములు గల మనుజునియందెట్టి చికిత్సయూ ఫలించనేరదు॥ ౩౦॥ శిరస్సు- నాలుక- ముఖము- ఇవి పెనిదిరుగుట, కనుబొమ్మలు జారిపోవుట

నాలుకయందును ఘుబుట్టుట, యీలక్షణములుగలవాఁడు ప్రేత తుల్యుఁడని యెఱుంగవలెను ||౨౯|| శిశ్నముమిక్కిలి ముణుచుకొని పోయి వృషణములు అధికముగా పైకిప్రసరించుట లేక ఇందుకు వ్యత్యయముగా వృషణములులోనికి పోయి శిశ్నము పైకి ప్రసరించుటయనునది వికారజన్యమైనదో రిష్టమగును లేక యాడల రిష్టముకాజాలదు ||౩౦|| తిండితినక క్షీణించెడి యేపురుషునకు అస్థులయందు మాత్రము త్వక్కు కనబడునట్లుగా మాంసము క్షీణించునో లేక మాంసము అధికముగా వృద్ధిఁజెందునో లేక అస్థులయందు మాత్రము త్వక్కు కనబడుచుండునో అట్టివానికి పరమాయుష్యము మాసకాలమని యెఱుంగవలెను। "ని" శబ్దమునకు ప్రతిషేధార్థముండుటచే నిచితమనగా క్షీణమైన దని అర్థము ||౩౧|| నానావిధములు యీరిష్టలింగములను యెవఁడు గుర్తించునో అట్టి నేర్పరగువాఁడు ఆయుర్వేదవేత్తయనెడి పేరునుపొందుచున్నాఁడు ||౩౨||

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణీ వెంకటాచలపతి
ప్రసాదశాస్త్రి కృతమగు నుపమయనెడి
చరకీయేంద్రియస్థాన సప్తమా
ధ్యాయాంధ్రటీకముగిసెను ||

ఇంద్రియస్థానం

అష్టమాధ్యాయము.

సూ॥ అథాతో౽వాక్శిరసీయ మింద్రియం వ్యాఖ్యాస్యామః 1
ఇతిహాస్మాహ భగవానాత్రేయః 2
అవాక్శిరా వాజిహ్మా వాయస్య ఛావిశిరాభవేత్ | జంతో
గూప ప్రతిచ్ఛాయా నైన మిచ్ఛేచ్చికిత్సితుం 3
జటీభూతాని పక్ష్మాణి దృష్టిశ్చాపి నిగృహ్యతే। యస్య
జంతోర్నతం ధీరో భేషజేనోపపాదయేత్ 4
యస్యశూనాని వర్త్మాని నసమాయాంతిశుష్యతః। చక్షు
ష్షీనోప దిహ్యేతే యథా ప్రేతస్త థైవసః 5
భ్రువోర్వాయది వామూర్ధ్ని సీమంతావర్తకాన్ బహూన్।
అసజా నకృతాన్ వ్యక్తాన్ దృష్ట్వామరణమాదిశేత్ 6
త్ర్యహామేతేన జీవంతి లక్షణేనాతురానరాః। అరోగా
ణాం పునస్త్వేతత్ షడ్రాత్రం పరముచ్యతే 7

టీ॥ పూర్వాధ్యాయఖ్యాపనానంతరము ఉక్తానుక్తరిష్టబోధకములగు రెండధ్యాయములు చెప్పవలసియుండుటచే అందు ప్రథమమున, ఛాయారిష్టబోధక సాధర్మ్యముండుటవల్ల యీఅవాక్శిరసీయాధ్యాయమును వ్యాఖ్యానముచేయుచున్నాము॥౧॥ ఇతిహాస్మేత్యాగమశుద్ధిబోధకవాక్యము ॥౨॥ యెవనియొక్క ప్రతిబింబము తలక్రిందుగాగాని- వక్రముగాగాని- శిరస్సులేనిదిగాగాని- కనబడునో అట్టివానికి చికిత్సచేయగూడదు. యీవి

షయముఖా యూప్రకరణమున చెప్పదగినదైననూ శీఘ్రమార
కత్వమును తెలుపుటకై యీశీఘ్రమారకరిష్ట ప్రకరణమున
గూడ చెప్పబడినది. యీప్రకరణమందలి రిష్టములు త్రిహ
ము(మూడురోజుల కాలము) మొదలగు శీఘ్రకాలములయందు
మారకములుగానుండును ||౩|| యెవనికి కనురెప్పవెంట్రుకలు
జడలుకట్టి చూపునిరోధింపబడునో అట్టివానికి చికిత్సచేయం
జనదు ||౪|| కంటిరెప్పలు వాపునంది పరస్పరము కలియక
యుండుట- శరీరము కంపించుట- నేత్రములు స్రావ
ముతో గూడియుండుట- యీలక్షణములుగలవాడు ప్రేతతుల్యు
డని యెఱుంగవలెను ||౫|| కనుబొమ్మలయందుగాని శిరస్సు
యందుగాని అకృత్రిమములగు పాపిటసుళ్లు బహుగా వ్యక్తము
లైనచో మరణమును జెప్పవలెను||౬|| ఈలక్షణము కనుపించినపి
దప, రోగులైనచో మూడుదినములవరకున్నూ రోగములేనివారైన
యెడల ఆరురోజులవరకున్నూ పరమాయుస్సు ముండునని గ్ర
హించవలెను |౭|

—*కేశములనుపురస్కరించి రిష్టమును జెప్పుచున్నాడు*—

మూ|| ఆయుస్యోత్పాటితాన్ కేశాన్ యోనరోనావబుధ్యతే|
అనాతురోవారోగివా షడ్రాత్రంనాతివర్తతే 8
యస్యకేశానిరభ్యక్తంగాద్యశ్యాంతే భ్యక్తసన్నిభాః| ఉప
రుద్ధాయుషం జ్ఞాత్వాతంధీరః పరివర్జయేత్ 9

టీ: బలాత్కారముగా తలవెంట్రుకలనూడ బెరికిననూ
యెవనికి తెలియదో అట్టివాడు అరోగియైననూ రోగియైననూ

వానిపరమాయుష్య మారుదినములని గ్రహించవలెను. యీవిషయము "మృతస్య కేశలోమాని" ఇత్యాదివాక్యముచే చెప్పబడియేయున్నది, అయిననూ ఇచటరోగులు- స్వస్థులు- అనువారుభయులకున్నూ యీరిష్టమువర్తించునని తెలియుటకు చెప్పబడినది॥ కించ:—"మృతతస్య కేశలోమాని" అనుచోట "ప్రచ్యవేరన్" అనుపదము చెప్పుటచే కేశములను బలిమినియూడబెరుకుట చెప్పబడలేదు, ఇచట నయ్యదివిశేషము గానున్నది॥౮॥ యెవని కేశములకుఅభ్యంజనము జేయకయే నూనెరాచినట్లుకనబడునో అట్టివాని ఆయుష్యము గతించినట్లు తెలిసికొని వానిని విడువవలయును॥౯॥

——*నాసికాదులను పురస్కరించి రిష్టమును జెప్పుచున్నాడు*——

మూ॥ గ్లాయతేనాసికావంశః పృథుత్వం యస్యగచ్ఛతి। అశూ
నశ్శూనసంకాశః ప్రత్యాక్ష్యేయస్యజానతా 10
అత్యర్థవిస్మృతా యస్యయస్యచాత్యర్థసంవృతా। జిహ్మీ
వాపరిశుష్కావానాసికాన సజీవతి 11
ముఖంశబ్దశ్రవావోష్ఠౌ శుక్లశ్యావాతిలోహితౌ। విక్రు
త్యాయస్యవానీలౌనసరోగా ప్రముచ్యతే 12

టీ॥ నాసాదండము (ముక్కుదూలము) బలహీనతనొందుట, వాపునొందకున్ననూ వాపునొందినట్లు పెద్దదగుట యీలక్షణములుగలవానిని పరిహరించవలెను ॥౧౦॥ యెవని నాసికమిక్కుటముగా పైకివెడలునో లేక మిక్కుటముగాలోని

కిము ణుచుకొని పోవునో లేక వక్రితమగునో లేక యెండిపోవునో అట్టివాడు జీవింపనేరడు ॥౧౧॥ యెవనియొక్క— ముఖము— చెవులు— పెదవులు— యివివికారముచే, తెలుపు— శ్యావవర్ణము— మక్కుటముగు యెరుపు— నీలవర్ణము— అనెడివర్ణములను బొందునో అట్టివాడు రోగమునుండివిడువబడడు। యీవర్ణములు స్వభావసిద్ధములైనచో రిష్టముకాజాలదు॥౧౨॥

—*దంతజిహ్వాది జనితరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు*—

మూ॥ అస్థిశ్వేతాద్విజాయస్య పుష్పితాః పంకసంవృతాః।
నికృత్యాన సరోగంతం విహాయారోగ్యమశ్నుతె 13
స్తబ్ధా నిశ్చేతనా గుర్వీకంటకోపచితాభృశం। శ్యావా
శుష్కాథవాశూనా ప్రేతజిహ్వావిసర్పిణీ 4
దీర్ఘముచ్ఛ్వస్య యోహ్రాస్వం నరోనిశ్వస్యతామ్యతి।
ఉపరుద్ధాయుషం జ్ఞాత్వాతంధీరః పరివర్జయేత్ 15
హస్తౌపాదౌచమన్యేచ తాలుశ్చైవాతిశీతలం। భవత్యా
యుఃక్షయేక్రూర మథవాతిభవేన్మృదు 16
ఘట్టయన్జానునాజానుం పాదావుద్యమ్య పాతయన్।
యోఽపాస్యతిముహుర్వక్త్రమాతురోన సజీవతి 17
దంతైశ్ఛింతందన్నఖాగ్రాణి నఖైశ్ఛిందన్ శిరోరుహాన్।
కాష్ఠేనభూమింవిలిఖన్ నరోగాత్ పరిముచ్యతే 18
దంతాన్ఖాదతియో జాగ్రత్ అసామ్నావిరుదన్హ
సన్। విజానాతినచే దుఃఖంనసరోగాద్విముచ్యతే 19
ముహుర్హసన్ ముహుఃక్ష్వేడన్ శయ్యాంపాదేనహం
తియః। ఉచ్చైశ్ఛిద్రాణి విమృశన్ఆతురోన సజీవతి 20

టీ॥ యెవనిదంతములు వికారముచే పుష్పితములై యెముకలవలె తెల్లగానుండి పాచితో కూడియుండునో అట్టివాడా రోగమును విడచి ఆరోగ్యమును పొందజాలడు ॥౧౩॥ మొద్దుబారియుండుట- కదలకయుండుట- బరువుగానుండుట- ముళ్లుబారియుండుట- మిక్కుటముగ శ్యావవర్ణముగలిగియుండుట- యెండిపోవుటలేక వాపునొందియుండుట- స్థానమునుండి పైకి వెడలుట- యీలక్షణములుగలనాలుక ప్రేతజిహ్వయనబడును అనగా అట్టిజిహ్వగలవాడు మృతినొందుననిభావము ॥౧౪॥ యెవడు దీర్ఘముగు ఉచ్ఛ్వాసను బిల్చి హ్రస్వముగు నిట్టూర్పును వదలి గ్లానినిబొందునో అట్టివానియాయుష్యము సమాప్తమైనట్లు తెలుసుకొని వానిని విడువవలయును ॥౧౫॥ యెవనికి, హస్తములు- పాదములు- మన్యలు- అగుడుభాగము- ఇవిఅతిచల్లదనమును బొంచె మిక్కిలి కఠినత్వమును లేక మిక్కిలిమృదుత్వమును బొందునో అట్టివాడు మృతినొందును ॥౧౬॥ యెవడు, మోకాటిని రెండవ మోకాటితో సంఘట్టన జేయుచూ, పాదములను పైకెత్తి క్రిందపడవైచుచూ, ముఖమునటునిటు మాటిమాటికి త్రిప్పుచుండునో అట్టి రోగిజీవింపనేరడు ॥౧౭॥ యెవడుదంతములతో గోళ్లను కొరుకుచూ గోళ్లతో తలవెంట్రుకలనూడ బెరకుకొనుచూ, కర్రతో భూమిని గీయుచూయుండునో అట్టివాడు అరోగ్యమును బొందనేరడు ॥౧౮॥ యెవడు జాగ్రదవస్థలో గట్టిగాదంతములను కొరకుచుండుట- యేడ్చుచు- నవ్వుట- తాడనాదిక్రియలవల్ల గలిగెడిదుఃఖమును తెలియకుండుట- ఈలక్షణములుగలిగియుండునోవాడు మృతినొందును ॥౧౯॥ మాటిమాటికినవ్వుట- మాటిమాటికి పె

పెద్ద కేకలు వేయుట- తానుపరుండినశయ్యను పాదముతో కొట్టు చుండుట- నాసాకర్ణాదిచ్ఛిద్రములను గట్టిగానులుపుకొనుట- యిట్టి లక్షణములుగలరోగి జీవింపనేరడు ॥౨౦॥

మూ॥ యైర్వింద తిపురాభావైస్తైస్సమేతైః పరమాం రతిం। తై రేవా
రమమాణస్యగ్లాస్నోర్మరణ మాదిశేత్ 21
నబిభర్తిశిరోగ్రీవాం నపృష్ఠంభారమాత్మనః। నహనూ
పిండమాస్యస్థమాతురస్య ముమూర్షతః 22
సహసాజ్వరసంతాపః తృష్ణామూర్ఛాబలక్షయః। విశ్లే
షణంచసంధీనాం ముమూర్షోరుపజాయతే 23
గోసర్గవదనాద్యస్య స్వేదఃప్రచ్యవతేభృశం। లేపజ్వరోప
తప్తస్యదుర్లభంతస్యజీవితం 24
శ్లేష్మైతికంఠమాహారో జిహ్వాకంఠమువైతిచ। ఆయు
ష్యంతం గతేజంతోర్బలంచ పరిహీయతే 25
శిరోవిక్షిపతేకృచ్ఛ్రాత్ ముంచయిత్వా ప్రపాణికౌ।
లలాటప్రచ్యుతస్వేదో ముమూర్షుశ్చ్యుతబంధనః 26
ఇమానిలింగాని నరేషుబుద్ధిమాన్ నిశామయేతావహి
తో ముమూర్షుషు (పా॥ విభావయేతావహితో ముహు
ర్ముహుః)। క్షణేనభూత్వాహ్యుపయాంతి కానిచిత్।న
చాఫలంలింగ మిహాస్తికించన 27

ఇత్యగ్నివేశకృతే తంత్రేచరక ప్రతిసంస్కృతే
ఇంద్రియస్థానే అవాక్శిరసీయమింద్రి
యంనామాష్టమోధ్యాయః

టీ॥ యేభావములచే పూర్వమంతనగా వ్యాధికిపూర్వమందు పరమప్రీతినిబొందునో అవేభావములచేప్రీతినిబొందనట్టి స్థ్నిక్షీణించుచున్నట్టి మనుజునకు మరణమునుజెప్పవలెను ౨౧ చావసిద్ధముగానుండువాడు, శిరస్సును- మెడకొంకులను- పృష్ఠవంశమును [వెన్నుపూసను] నిలుపజాలడు, (పృష్ఠం= శరీరాధోభాగము. అనివ్యాఖ్యాతయభిప్రాయము) తనశరీరభారమును మోయజాలడు (భారమాత్మనః= ఊర్ధ్వశరీరము. అనివ్యాఖ్యాతయభిప్రాయము) హనువులను- ముఖస్థమగుపిండమును అనగా అన్నకబళమును భరింపజాలడు (హనువులను భరింపజాలడనగా హనుసంధులు వీడిముఖము వివృతమగుననిభావము, ముఖస్థపిండమును భరింపజాలడనగా ముఖమువివృతమగుచే తన్నిష్ఠమగు కబళాదులుచ్యుతములగుననిభావము ౨౨. చావసిద్ధముగానున్నవానికి, అతిత్వరితముగా జ్వరముతోగూడినసంతాపము- దప్పి- మూర్ఛ- బలహీనత- సర్వసంధులువీడినట్లుండుట- యీలక్షణములుగలుగును .౨౩. లేపజ్వరముతో అనగా స్వల్పశీతయుక్తమగు కఫజ్వరముతోగూడిన యేమనుజునకు గోసర్గమందనగా ప్రాత:కాలమందు ముఖమునుండి మిక్కుటముగా చమటస్రవించునో అట్టివానికి జీవితము దుర్లభము, అనగావాడు మృతినొందుననిభావము ౨౪ అహారము కంఠమువరకైననూపోకుండుడ- నాలుక కంఠమునకుబోవుట అనగా లోనికిముణుచుకొనిబోవుట- శరీరబలమునశించుట- యీలక్షణములు గతాయుష్కునకుసంభవించును .౨౫. శిరస్సునుఅతికష్టముగాకదల్చుట- ముంజేతులనుకదల్చకుండుట- నొసటినుండివిశేషముగా చమట స్రవించుట- సమస్తసంధిబంధనములు

వీడినట్లుండుట- యీలక్షణములు చావసిద్ధముగానున్న వారికి సంభవించును. ౨౭. బుద్ధిమంతుడగు వాడు యీచెప్పినలక్షణములను చావసిద్ధముగా నున్న మనుజులయందు సావధానచిత్తముతో వినగలడు అనగా తెలుసుకొనగలడు. వీటిలో కొన్ని లింగములు క్షణమాత్రి కాలములోనే బుట్టి రోగినాశ్రయించుచున్నవి. యుచటఫలమునివ్వని లింగమనునది లేదు అనగా ప్రతి లింగమూ ఫలమునిచ్చున ప్రభావము । ౨౮॥

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" గాణీ వెంకటాచలపతి ప్రసాద
శాస్త్రి కృతంబగు "సుషమ" యనెడి చరకీయేంద్రి
యస్థాన అష్టమాధ్యాయాంధ్రటీక ముగిసెను.

ఇంద్రియస్థానము

నవమాధ్యాయము.

మూ. అథాతో౽యస్యశ్యావ నిమిత్తీయ మింద్రియం వ్యాఖ్యాస్యామః. 1
ఇతిహ స్మాహ భగవానాత్రేయః 2
యస్య శ్యావేపరిధ్వస్తే హరితేచాపిలోచనే । ఆపన్నో వ్యాధిరంతాయ జ్ఞేయ స్తస్యవిజానతా 3

టీ॥ అనంతరమందు ఉక్తానుక్తరిష్ట బోధకాధ్యాయద్వితయానంతరమగు యస్యశ్యావనిమిత్తీయమను అధ్యాయమును వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారము. "యస్యశ్యావే" ఇత్యాదిగ్రంథోక్తరిష్టమును పురస్కరించి చెప్పబడినదిగనుక యీఅధ్యాయమునకు యస్యశ్యావ నిమిత్తీయమను పేరుగలిగినది. ॥౧॥ ఇతిహాస్మేత్యాగమ శుద్ధిబోధక వాక్యము. ౨. యెవని నేత్రములకు, శ్యావవర్ణముగలుగుట- బైటికివెడలుట- ఆకుపచ్చనిరంగుగలుగుట. యీలక్షణములు గలుగునో అట్టివానిని ఆ ఉపద్రవయుక్తమగు వ్యాధి నశింపజేయును. ౩.

మూ. నిస్సంజ్ఞః పరిశుష్కాస్యః సమ్మూఢో [సంవిద్ధో] వ్యాధిభిశ్చయః । ఉపరుద్ధాయుషంజ్ఞాత్వా తంధీరః పరివర్జయేత్. 4

హారితాశ్చ సిరాయస్య లోమకూపాశ్చ సంవృతాః |
సో౽న్నాభిలాషీ పురుషః పిత్తాన్మరణమశ్నుతే| 5
శరీరాంతాశ్చ శోభంతే శరీరంచోపశుష్యతి | బలంచ
హీయతే యస్య రాజయక్ష్మా హినస్తి తం 6
అంసాభితాపో హిక్కా చ ఛర్దనం శోణితస్య చ | అనా
హః పార్శ్వశూలంచ భవత్యంతాయ శోషిణః 7
వాతవ్యాధి రపస్మారీ కుష్ఠీ శోఫీ (రక్తీ) తథోదరీ | గుల్మీ
చ మధుమేహీ చ రాజయక్ష్మీ చ యో నరః ౮
అచికిత్స్యా భవంత్యేతే బలమాంసక్షయే సతి | అన్యేష్వ
పి వికారేషు తాన్ భిషక్ పరివర్జయేత్ ౯
విరేచనహృతానాహో యస్తృష్ణానుగతో నరః | విరి
క్తః పునరాధ్మాతి యథా ప్రేతస్తథైవ సః 10
పేయంపాతుం నశక్నోతి కంఠస్య చ ముఖస్య చ | ఉరసశ్చ
విశుష్కత్వాత్ యో నరో న సజీవతి||
[పేయం పాతుం నశక్నోతి శుష్కత్వాదాస్యకంఠయోః|
ఉరసశ్చ విబంధత్వాత్ యో నరో న సజీవతి) 11
స్వరస్య దుర్బలీభావం హానించ బలవర్ణయోః | రోగవృ
ద్ధిమయుక్తేన దృష్ట్వా మరణమాదిశేత్|| 12
ఊర్ధ్వశ్వాసంగతోష్మాణం శూలోపహత వంక్షణం |
శర్మచానధిగచ్ఛంతం బుద్ధిమాన్ పరివర్జయేత్. 13

టీ|| స్మృతితప్పుట- నోరెండుట- అనేక ఉపద్రవముల
తో గూడియుండుట- యీలక్షణములు గలరోగిని వైద్యుడు
విడువవలెను. ర. యెవనికి సిరలు ఆకుపచ్చవర్ణమును బొందుట

రోమహర్షములు ముక్కు మూసికొని పోవుట అనగా చమటపట్టకుండు ట- పులుపురసమునం దధికముగా కోరిక గలుగుట- యీలక్షణములు గలుగునో వాడు పిత్తముచే మృతినొందును. ౫. యెవనికి కరపాదాదులు శోభాయుక్తము లై శరీరము శుష్కించుట బలము నశించుట, యీలక్షణములు గలుగునో వాడు రాజయక్ష్మచే మృతినొందును. ౬. భుజశిరస్సులు తాపము నొందుట- ఫెక్కిళ్లు, రక్తవమనము, ఆనాహము, పార్శ్వములయందుశూల యీలక్షణములుగల శోషరోగి మృతినొందును. ౭. కేవలవాతవ్యాధి, అపస్మారము, కుష్ఠరోగము, శోఫ [పా॥ రక్తవ్యాధి,] ఉదరరోగము, గుల్మరోగము, మధుమేహము, క్షయరోగము, ౮. యీ రోగములుగలవారు క్షీణించిన బలమాంసములుగలవారైనచో వారికి చికిత్స జేయగూడదు. ఇతరరోగములయందుగూడ బలమాంసములు క్షీణించినచో చికిత్స చేయరాదు. ౯. విరేచనముచే హరించబడిన ఆనాహరోగము గలవానికి దప్పి-తిరుగా కడుపుబ్బరంపుకలిగినచో వాడు ప్రేతతుల్యుడని యెరుంగవలెను. ౧౦. కంఠము ముఖము ఉరోభాగము ఇవియెండిపోవుటచే యెవడు పానార్థద్రవ్యమును ద్రాగుటకు శక్తిలేనివాడగునో వాడు జీవింపనేరడు (పా। ఉరోభాగము నిరోధింపబడుటవల్ల అని అధికార్థముగలదు. ౧౧. రోగికి హీనస్వరముగలుగుట, బలవర్ణములు నశించుట, అయుక్తమగు మార్గముచే రోగమువృద్ధిజెందుట, యీలక్షణములను జూచి వైద్యుడు మృత్యువును నిశ్చయించవలెను. ౧౨. ఊర్ధ్వశ్వాస [ఎగఊపిరి] శరీరము చల్లబడుట, గజ్జలయందు శూల

బుట్టుట, యేయపచారమువల్లనైననూ సుఖము నొందకుండుట యీలక్షణములుగల రోగిని బుద్ధిమంతుడగు వైద్యుడు విడువవలెను. ౧౩.

మూ॥ అపస్వరంభాషమాణం ప్రాప్తంమరణమాత్మనః। శ్రోతారం చాప్యశబ్దస్యదూరతః పరివర్జయేత్. 14
యంనరం సహసారోగో దుర్బలం పరిముంచతి। సంశయప్రాప్తమాత్రేయో జీవితంతస్యమన్యతే 15
అధచేత్ జ్ఞాతయస్తస్యయాచేరన్ ప్రణిపాతతః । రసేనాద్యాదితి బ్రూయాత్ నాస్య కుర్యాద్విశోధనం 16
మాసేనచేన్నదృశ్యేత విశేషస్తస్యశోభనః। రసైశ్చాన్యైర్బహువిధైః దుర్లభం తస్యజీవితం 17
నిష్ఠ్యూతంచ పురీషంచ శేతశ్చాంభసిమజ్జతి ! యస్యతస్యాయుషఃప్రాప్తమంతమాహుర్మనీషిణః 18

టీ॥ చచ్చిపోవుచున్నాను చచ్చిపోవుచున్నాను అని వికృతస్వరముతో పలుకుట, శబ్దమునువినెడి శక్తి నశించుట యీ లక్షణములుగలవానిని దూరముగా విడువవలెను ౧౪. బలహీనుడగు యేమనుజుని రోగము హఠాత్తుగా వదలునో ఆట్టివాని జీవితము ఉండునా లేక నశించునా యనెడి సంశయము నొందునని ఆత్రేయుడు తలచుచున్నాడు ౧౫-అట్టి సంశయప్రాప్తజీవితముగల రోగియొక్క బంధువులుసాష్టాంగ నమస్కారపూర్వకముగా యాచించినచో వైద్యుడు, రోగికిరససేవ చేయించవలయునని చెప్పవలెను, గానిశోధనక్రియను జేయించుజనదు. ౧౬. అట్టిరోగికిమాసకాలమువరకూ నానావిధము

లగుఆరససేవలచే శుభవిశేషమేమియూ గానరాకున్నచో జీవితము దుర్లభము అనగా వాడు జీవించడు "శ్రోత్రాదీంచే" త్యాదిరిష్టమును జెప్పినపిదప ("యంనరం" ఇత్యాదిరిష్టమును గూర్చి) "సంశయప్రాప్తమాత్రేయః" ఇత్యాదివచనముచే యీరిష్టము అనియతముగాన ఇచట మరణమునుగూర్చి ఆత్రేయునకు సంశయముగలిగెనని కొందరుజెప్పుచున్నారు. అవిషయములో; అరిష్టమునకు మరణావ్యభిచారిత్వము లేదనిఆచార్యుడు (చరకుడు) ప్రయత్నపూర్వకముగా చెప్పియున్నాడు, మేముకూడదానిని ప్రతిపాదించియేయుంటిమి, ఇంతేగాక నశించిన సర్వసంశయములుగల ఆత్రేయునకు సంశయముగూడ లేదు. అందుచే, శిష్యజ్ఞానాభివృధికొరకు ఆచార్యుడుసంశయమును జూపిఅట్లనే నిర్ణయమునుగూడ జూపుచున్నాడు; యెట్లన:— "దృష్ట్వా ప్రమేహం మధురం సపిచ్ఛం మధూపమం స్యాత్ ద్వివిధోవిచారః" (మధురరసము— పిచ్ఛిలము— తేనెతోతుల్యమగు రంగు యీలక్షణములుగల ప్రమేహమునుజూచి నానాప్రకారములగు విచారముగలుగుచున్నది) ఇత్యాదివిషయములలో సంశయమునుజూపి పిదపనిర్ణయమునుజూపినాడు. అట్లనే ఇచటగూడా; బలహీనునకురోగమువిడుచుట విషయములో రిష్టము వికల్పముగా సంభవించును; (యేమన:—) అన్నివిధములచేతనూ సంతర్పణక్రియవలన వ్యాధినశించుట వికల్పముగాసంభవించును, అనెడియీరెండువాక్యములచే సంశయముగలుగుచున్నది [యెట్లన:— దుర్బలుడగురోగిని రోగమువిడుచుట రిష్టమనెడి సిద్ధాంతవాక్యములో; రోగిదుర్బలుడుగాన దుర్బలునకు సంతర్పణక్రియయుక్తమగుటచే యట్టిక్రియవలన రోగమునశించుట

సంభవముగనుక అట్లుసళించుటరిష్టముకాదు గాపునసంతర్పణక్రి
యచేసినచో రిష్టము కలుగకుండునేమో యను నదిసంశయము,
ఇట్లుసంశయమును బుట్టించి "అథచేత్ జ్ఞాతయః" ఇత్యాదిశ్లోక
ద్వయముచే సంశయమునుదీర్చుచున్నాడు. యెట్లన:—యే
దుర్బలునకు మాసకాలమువరకూ మాంసరసాదులను సేవించిన
నూపుష్టిమొదలగుశుభలక్షణములు కానరాకుండునో అట్టిదుర్బ
లునివ్యాధివిడిచిపెట్టుట రిష్టలక్షణముని నంశయమునుదీర్చుచు
న్నాడు] ఇందువల్లరిష్టమనెడిపక్షమున మరణమవశ్యముగా సంభ
వించును గనుకరిష్టమునకు మరణావ్యభిచారిత్వముసిద్ధమగుచున్న
ది ॥౧౮॥ యెవనియొక్క, నిష్ఠ్యూతము అనగా ఉమ్మి-మలము
రేతస్సు-అనునవినీటియందుమునుగునో ఆట్టివాడు జీవించడు.౧౯

—♦నిష్ఠ్యూతరిష్టము- శంఖకవ్యాధిమొదలగువాటిని
జెప్పుచున్నాడు ♦—

మూ. నిష్ఠ్యూతేయస్యదృశ్యంతే వర్ణాబహువిధాఃపృథక్। తచ్చ
సీదత్యపః ప్రాప్య నసజీవితుమర్హతి 19
పిత్తమూష్మానుగం యస్యశంఖౌప్రాప్య విమూర్ఛతి।
సరోగశ్శంఖకో నామత్రిరాత్రాద్ధంతిజీవితం 20
సఫేనంరుధిరంయస్య ముహురాస్యాత్ ప్రసిచ్యతే।
శూలైశ్చతుద్యతేకుక్షిః ప్రత్యాఖ్యేయస్సతాదృశః 21
బలమాంసక్షయస్తీవ్రో రోగవృద్ధిరరోచకః। యస్యా
తురస్యలక్ష్యంతే త్రీన్ పక్షాన్ నసజీవతి 22
విజ్ఞానానియథాప్యాణాంమనసః ప్రత్యుపస్థితే। భవంత్యేతా

విసంపశ్యేత్ అన్యాన్యేవంవిధానిచ 23
తానిసర్వాణిలక్ష్యంతే నతు సర్వాణిమానవైః। విశంతి
వినశిష్యంతం తస్మాత్ బోద్ధ్యానిసర్వతః 24

ఇతి శ్ర్యగ్నివేశకృతే తంత్రేచరకప్రతిసంస్కృతేఇంద్రియ
యస్థానే యస్యశ్యావనిమిత్తీయేంద్రియంనామ
నవమోధ్యాయః॥

టీ॥ యెవనియొక్క ష్ఠ్యూతము (ఉమ్మి) నానావర్ణములుగలిగి నీటియందుమునుఁగునో వాఁడుజీవింపనేరఁడు యీరిష్టమందుబహువిధవర్ణయోగముండుటచే పూర్వోక్తరిష్టముకంటెభిన్నమైనది ॥౧౯॥ పిత్తము ఊష్మతోఁగూడిశంఖములను [కణతలను వ్యాపించినచో ఆరోగమునకు శంఖకమనిపేరు యిదిమూఁడురోజులలో మనుజుని జంపును. యీరోగము సూత్రస్థానములోఁజెప్పబడినది. అయిననూ మరణసూచకమగుటచే తిరుగా యిచటజెప్పబడినది॥౨౦॥ నురుగుతోఁగూడినరక్తము మాటిమాటికి నోటనుండివచ్చుచుండుట- కుక్షియందుశూలచే పీడగలుగుట- యీలక్షణములుగల వానినివిడువవలెను ॥౨౧॥ బలము మాంసము యివినశించుట- తీవ్రముగారోగము వృద్ధినొందుట- అరోచకము- యీలక్షణములుగలవాఁడు మూఁడుపక్షములకాలముకంటె అధికముగాజీవించఁడు ॥౨౨॥ మనుజునకు మరణముసమీపించినపుడు నేత్రవికారాది విజ్ఞానములు అనగాలక్షణములుగలుగును; అప్పుడువీటినిన్ని యిట్టియితర లక్షణములనున్ను గమనించవలెను ॥౨౩॥ ఆలక్షణములన్నియూ

నశించెడి యొకే పురుషునాశ్రయించవు గావున నానాపురుషుల యందువాటిని గమనించవలెను ॥ ౧౮॥

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణీ. వెంకటాచలపతిప్రసాద
శాస్త్రికృతమగు సుషమ యనెడి చరకీయేంద్రియ
స్థాన నవమోధ్యాయాంధ్రటీక ముగిసెను.

ఇంద్రియస్థానం

దశమాధ్యాయము

మూ॥ అథాతస్సద్యో మరణీయమింద్రియంవ్యాఖ్యాస్యామః 1
ఇతిహస్మాహ భగవానాత్రేయః 2
సద్యస్త్రిరాత్రతః ప్రాణినాం లక్షణాని పృథక్ పృథక్
అగ్నివేశ! ప్రవక్ష్యామి సంస్పృష్టో యైర్నజీవతి 3
వాతాష్ఠీలాసుసంవృత్తాతిష్ఠంతీ దారుణాహృది । తృష్ణ
యాభిపరీతస్య సద్యోముష్ణాతిజీవితం 4
పిండికేశిథలీకృత్య జిహ్మీకృత్య చనాసికాం। వాయు
శ్శరీరేవిచరన్ సద్యోముష్ణాతి జీవితం 5
భ్రూకాయస్యచ్యుతే స్థానాత్ అంతర్దాహశ్చదారుణః
తస్యహిక్కాకరోరోగః సద్యోముష్ణాతిజీవితం 6
క్షీణశోణితమాంసస్య వాయురూర్ధ్వగతిశ్చరన్ ఉభే
మన్యే సమాయస్య సద్యోముష్ణాతిజీవితం 7

టీ॥ అనంతరమందు అనగా వ్యవహితమరణ ప్రతిపాదకారిష్ట కథనానంతరమందు ఆకారణమునుబట్టి ప్రత్యాసన్న మరణబోధకమగు సద్యోమరణీయేంద్రియమును జెప్పుచున్నారము. ఇచట సద్యశ్శబ్దమునకు కొందరు యేడురోజులనియు మరి కొందరు మూడురోజులనియు అర్థమును జెప్పుచున్నారు. ౧.

ఇతిహాన్మేతి ఆగమశుద్ధిబోధక వాక్యము. ఓ అగ్నివేశుడా! అప్పుడే శరీరమును విడిచిపోవుచున్నవిగానున్న ప్రాణములను ఓర్చుచున్నట్టి అనగా ప్రాణములు ప్రియములగుటచే వాటిని స్వయముగా నశింపచేసుకొనుట కిష్టములేక వాటిబాధనోర్చుచున్న వానివలెనే యున్నట్టి అనగా సాధ్య సిద్ధముగానున్నట్టి రోగి యొక్క వేరువేరు లక్షణములను అనగా యేలక్షణములు కలిగినచో మనుజుడు జీవించనేరడో అట్టిలక్షణములను జెప్పుచున్నాను. ౩. గుండ్రని యాకృతిగలిగి భయంకరముగానున్నట్టి వాతాష్ఠీలను (బొమ్మరాయివలె నాభికి అధోభాగము మొదలగు ప్రదేశములయందు బుట్టెడి గ్రంధివిశేషము) హృదయమునందు బుట్టుట- తీవ్రమగుదప్పిగలుగుట- యీ లక్షణములుగల రోగి వెంటనే మరణించును. ౪. జంఘములను [పిక్కలను] శిథిలములుగా జేయుచూ, నాసికను వక్రముగా జేయుచూ శరీరమందు సంచరించెడి వాతము వెంటనే రోగిని జంపును. ౫. యెవనికి కనుబొమ్మలు స్వస్థానమునుండిజారుట- తీవ్రమగు అంతస్తాపము- హిక్క (ఎక్కిళ్లు) యీ లక్షణములు గలుగునో వాడు వెంటనే మరణించును. ౬. క్షీణించిన రక్తమాంసములు గలవానికి మన్యలను అయాసపెట్టుచూ (మన్యలను అధికగతి గలవాట్లనుగా జేయుచూ) ఊర్ధ్వగతిగలదై సంచరించెడి వాతము వెంటనే ప్రాణములను నశింపజేయును. ౭.

మూ॥ గుదంనాభించాంతరేణ గృహ్ణాతి సహసానిలః కృశస్య
వంక్షణౌగృహ్ణాక్ సద్యోముష్ణాతి జీవితం 8
వితత్య పర్శు కాగ్రాణి గృహీత్వోరశ్చ మారుతః స్తిమి

తస్యాయతాక్షస్య సద్యో ముష్ణాతి జీవితం 9
హృదయంచ గుదంచోభే గృహీత్వా మారుతో బలీ
దుర్బలస్యావిశేషేణ సద్యో ముష్ణాతి జీవితం 10
వంక్షణంచగుదంచోభే గృహీత్వా మారుతో బలీ। శ్వా
సంసంజనయన్ జంతోః సద్యో ముష్ణాతి జీవితం 11
నాభిం మూత్రం వస్తిశీర్షం పురీషం చాపి మారుతః
ప్రచ్ఛిన్నం జనయన్ శూలం సద్యో ముష్ణాతి జీవితం 12
భిద్యేతే వంక్షణౌ యస్య వాతశూలైస్సమంతతః। భిన్నం
పురీషం తృష్ణాంచ సద్యః ప్రాణాన్ జహాతి సః 13
ఆప్లుతం మారుతేనేహ శరీరం యస్య కేవలం। భిన్నంపురీ
షం తృష్ణాంచసద్యో ముష్ణాతి జీవితం 14
శరీరం శోషితం యస్య వాతశోషితదేహినః। భిన్నంపు
రీషంతృష్ణాంచసద్యో జహ్యాత్ సజీవితం 15
ఆమాశయ (పా॥పక్వాశయ) సముత్థానా యస్యస్యాత్
పరికర్తికా। తృష్ణాగుదగ్రహశ్శోషః సద్యోజహ్యాత్
సజీవితం 16

టీ॥ వాతము, క్షీణించినవానియొక్క గుదము - నాభి వీటి మధ్యభాగమునన్నూ, గజ్జలనున్నూ పీడించి ప్రాణములను హరించును. ౮. వాతము, రెప్పపాటులేకుండా చూచుచున్నట్టి రోగియొక్క ప్రక్కయెముకలు అగ్రములను వ్యాపించి ఉరోభాగమునుపీడించివెంటనేప్రాణములనుహరించును ౯. బలాఢ్యమగు వాతము, దుర్బలుడగు రోగియొక్క గుదము - హృదయము వీటి నాక్రమించి పీడించి. వెంటనే ప్రాణములను

హరించును. ౧౦. బలవంతమగు వాతము, రోగియొక్క గుదము గజ్జలు వీటి నాక్రమించి శ్వాసను బుట్టించి వెంటనే ప్రాణము లను హరించును. ౧౧. రోగియొక్క నాభి- మూత్రిము- వస్తి శీర్షము (అనగా మూత్రపుసంచియొక్క ఊర్ధ్వభాగము)మలము వీటిని వాత మాక్రమించి ప్రచ్ఛిన్నమగు శూలను [అనగా కత్తితో శరీరభాగమును నరుకుచున్నట్లు బాధను కలిగించెడి శూలను] బుట్టించి వెంటనే ప్రాణములను హరించును. ౧౨. యెవనికి వాతశూలలచే గజ్జలు పగులగొట్టబడినట్లుండుట మలము కొద్ది కొద్దిగా వెడలుచుండుట -దప్పి- యీలక్షణములు గలవాడు వెంటనే మృతినొందును. ౧౩. శరీరమంతయూ కేవల వాతముచే కూడికొనుండుట- కొద్దికొద్దిగా మలము వెడలుచుం డుట- దప్పి యీ లక్షణములుగలవాడు వెంటనే మరణిం చును. ౧౪.శరీరమంతయూ వాతశోఫ వ్యాపించియుండుట కొద్ది కొద్దిగా మలము వెడలుట- దప్పి- యీ లక్షణములుగలవాడు వెంటనే మృతినొందును. ౧౫. ఆమాశయమందు (పా॥ పక్వా శయమందు) పరికర్తిక ,అనగా కత్తెరతో కత్తిరించినట్లుండెడి బాధ) కలుగుట - దప్పి- భయంకరమగు గుదగ్రహము అనగా గుదద్వారము నిరోధింపబడుట యిట్టి లక్షణములుగలవాడు వెంటనే మరణించును. ౧౬.

మూ॥ పక్వాశయమధిష్ఠాయ హత్వాసంజ్ఞాంచమారుతః। కంఠే
ఘుర్ఘురకంకృత్వా సద్యోహరతి జీవితం 17
దంతాః కర్దమదిగ్ధాభాః ముఖంచూర్ణక సన్నిభం। సిప్రి
యంతే చగాత్రాణిలింగం సద్యోమరిష్యతః 18

తృష్ణాశ్వాసశిరో రోగమోహ దౌర్బల్య కూజనైః।
స్పృష్టః ప్రాణాన్ జహాత్యాశు శకృద్భేదేనచాతురః 19
ఏతానిఖిలు లింగాని యస్సమ్యగవబుధ్యతే। సజీవితంచ
మర్త్యానాం మరణంచావబుధ్యతే 20

ఇత్యగ్నివేశకృతే తంత్రే చరకప్రతి సంస్కృతే సద్యోమ
రణీయేంద్రియం నామ దశమోధ్యాయః॥

టీ॥ వాతము, పక్వాశయము నాశ్రయించి, సంజ్ఞనహరించి కంఠమునందు ఘుర్ఘురధ్వనిని గలిగించి, [ఈఘుర్ఘురధ్వని, కంఠమునందు శ్వాసతో గూడిన కఫము జేరినప్పుడు బైలుదేరును) వెంటనేరోగినిజంపును ॥౧౭॥ దంతములు బురదతో గూడియున్నట్లు పాచిపట్టియుండుట- ముఖముసున్నమువలె తెల్లగా పాలిపోవుట- శరీరావయవములు సిప్రానదివలె చమటలను గ్రిక్కుచుండుట (అనగా శరీరమునుండిచమట, నదీప్రవాహమువలె బయలువెడలుట; ఇచటచరకుడుసిప్రానదీ స్మరణజేయుటచే, సామాన్యముగాలోకములో యేనదీతీరవాసులానదీ స్మరణను తర్చువాడుకవచనములందు జేయుచుందురుగాన చరకుడుసిప్రానదీప్రాంతీయుడని తర్కించవచ్చును, అయినను యితరాధారములనుగూడ గమనించవలెను లేక; ధాతువులకనేకార్థములున్నవిగాన "సిప్రాయంతే" అనగా శైథిల్యమును బొందుచున్నవిఅనిగూడఅర్థముజెప్పవచ్చును) యీలక్షణములుగలవాడువెంటనేమృతినొందును ॥౧౮॥ దప్పి- శ్వాస- శిరస్సునందు పోటు- మోహము- బలహీనత- మూలుగుట- కొద్దికొద్దిగా

పలము వెడలుచుండుట — యీలక్షణములు గలరోగి వెంటనే మరణించును ||౧౯|| యీ చెప్పినలక్షణములను యే వైద్యుడు లెస్సగా గుర్తించునో వాడు మనుజుల మృత్యువునున్నూ జీవితమునున్నూ తెలిసినవాడగును అనగా యీరిష్టలక్షణములు కనుపించినచో రోగి చచ్చుననియు లేనిచో రోగి జీవించుననియు తెలుసుకొనగలడు ||౨౦||

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణీ వెంకటాచలపతి ప్రసాద
శాస్త్రికృతమగు "సుపథ" యనెడి చరకీయేంద్రియ
స్థాన దశమాధ్యాయాంధ్రటీక ముగిసెను ॥

ఇంద్రియస్థానము

ఏకాదశాధ్యాయము.

మూ॥ అథాతోఽణుజ్యోతీయమింద్రియం వ్యాఖ్యాస్యామః 1
ఇతిహస్మాహ భగవానాత్రేయః 2
అణుజ్యోతిరనేకాగ్రో దుశ్ఛాయో దుర్మనాస్సదా। రతిం
నలభతే యాతిపరలోకం సమాంతరం 3

టీ॥ అనంతరము అనగా సద్యఃకాలనియతరిష్టమును జెప్పినపిదప కాలవిశేషనియతరిష్టబోధకమగు అణుజ్యోతీయమనెడి అధ్యాయమును వ్యాఖ్యానము జేయుచున్నారము. ఇచట అణుజ్యోతి అనుపదమునకు యథాశ్రుతరోగము అనగా అల్పమగునిష్పారోగము అనిఅర్థము చెప్పరాదు, సంజ్ఞార్థమును అనుకరించవలెను, జ్యోతిస్సు అనగా జఠరాగ్నిఅని సంజ్ఞార్థము గనుక అణుజ్యోతిః అనగా మందాగ్ని, అట్టిఅగ్ని మొదలుగాగల వాటిని అధికరించి చెప్పినఅధ్యాయముగాన యీఅధ్యాయమునకు అణుజ్యోతీయమను పేరు గలిగినది॥౧॥ ఇతిహాస్మేతి ఆగమశుద్ధిబోధకవాక్యము ॥౨॥ మందాగ్ని- వ్యాకులచిత్తము- చెడిపోయినశరీరకాంతి- మనోదౌర్బల్యము- యీలక్షణములు గలవాడు సుఖమునుబొందజాలక సంవత్సరమధ్యముననే మృతినొందును॥3॥

— బల్యగ్రహణ, అరుంధత్యదర్శన, శోభోపచయాది రూపరిష్టములను జెప్పుచున్నారు.

మూ॥ బలింబలిభుజోయస్య ప్రణీతంనోపభుంజతే। లోకాంతరగతః పిండం భుంక్తే సంవత్సరేణసః 4
సప్తర్షీణాం సమీపస్థాం యోన పశ్యత్యరుంధతీం। సంవత్సరాంతే జంతుస్స సంపశ్యతిమహత్తరః 5
వికృత్యావినిమిత్తంయః శోభాముపచయంధనం। ప్రాప్నోత్యతోవా విభ్రంశం సమాంతంనసజీవతి 6

టీ॥ యెవనిచే విధిపూర్వకముగా యివ్వబడిన బలిని కాకులు తినకుండునో అట్టివాడు సంవత్సరములో మృతినొందును ౪. సప్తర్షి మండలమునకు సమీపమందున్న అరుంధతీనక్షత్రము యెవనికి కానరాదో అట్టిరోగి సంవత్సరములో మహత్తమనస్సును అనగా మృతిరూపమగు గొప్పతమస్సును పొందును ॥౫॥. వికృతిచేతగాని అనగా ప్రసిద్ధములగు ధనాగమనాది కారణము లేకుండాగాని, నిమిత్తము లేకుండా అనగా ధనాగమనాది సూచకమగు శరీరమందలి సాముద్రిక లక్షణములు లేకుండాగాని, యే పురుషుడు, శరీరశోభను- శరీరవృద్ధిని- ధనమును- పొందునో లేక వీటికి వ్యత్యాసమును అనగా శరీరశోభ నశించుట- శరీరము శుష్కించుట- ధనము నశించుట- వీటెనిపొందునో అట్టివాడు సంవత్సరములోపలనే మృతినొందును. అనిమిత్తముగాగలిగెడి ధనాద్యుపచయము రిష్టజనకమని ప్రథమాధ్యాయమునందే జెప్పబడినది ॥౬॥

—భక్త్యాది నాశరూపరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.—

మూ॥ భక్తిశ్శీలం స్మృతిస్త్యాగో బుద్ధిర్బలమహేతుకం । షడేతానినివర్తంతే షడ్భిర్మాసైర్మరిష్యతః 7

టీ॥భక్తి- మంచిస్వభావము- జ్ఞాపకశక్తి- దాతృత్వము- సద్బుద్ధి- శరీరబలము- యీఆరున్నూ నిర్నిమిత్తముగా యెవనికి నశించునో వాడు ఆరుమాసములలో మృతినొందును॥ భక్త్యాది నామనిర్దేశముచేతనే ఆరనేసంఖ్యఉపలబ్ధముగుచుండగా "షట్" అని వేరుగా చెప్పుటచే యీభక్త్యాదులారున్నూ సమిష్టిగానాశమునుపొందినచో రిష్టమగునని తాత్పర్యము॥౭॥

—ధమనులు, వక్రరేఖలు, బంధుద్వేషము మొదలగువాటిని గూర్చినరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.—

మూ॥ ధమనీనాం పూర్వాణాంజాలమత్యర్థశోభనం। లలాటే దృశ్యతే యస్యషణ్మాసాన్నసజీవతి 8
లేఖాభిశ్చంద్రవక్రాభిర్లలాట ముపచీయతే। యస్యతస్యాయుషష్షడ్భిర్మాసైరంతంసమాదిశేత్ 9
శరీరకంపస్సంమోహోగతిర్వచనమేవచ। మత్తస్యేవో పలభ్యంతే యస్యమాసంనజీవతి 10
రేతోమూత్రపురీషాణి యస్యమజ్జంతిచాంభసి। సమాసాత్ స్వజనద్వేష్టామృత్యువారిణిమజ్జతి 11

టీ॥ పూర్వమందు లేనట్టి ధమనులయొక్క అతిసుందరమగు

జాలము (వల) యెవనిలలాటమందుకనబడునో వాడుఆరు మాసములతిక్రమింపకమునుపే మరణించును ||౮|| యెవనిలలాటము బాలచంద్రునివలె వంకరయైనరేఖలచే వ్యాప్తమగునో వాని కాయుష్యమారుమాసములతో సమాప్తమగునని చెప్పవలెను ||౯|| శరీరమువణకుట- వ్యామోహము- గమనము- వాక్కు- అనునవిమత్తుడగువానికివలెనే యెవనికిసంభవించునో వాడు మాసకాలములో మృతినొందును ||౧౦|| తనబంధువులతో ద్వేషించెడియేమనుజునియొక్క, రేతస్సు- మూత్రము- మలము- లనునవినీటియందు మునుగునో వాడుమాసకాలములో మృతినొందును|| "రేతః" ఇత్యాదిరిష్టము "నిష్ఠ్యూతంచపురీషంచ" ఇత్యాదిగ్రంథముచే (౯అ. ౧౮శ్లో.) చెప్పబడియే యున్నది. అయినను యిచట సమాసమునందుంచుటచే రేతస్సు మొదలగువాటిసముదాయ మజ్జనము స్వజనద్వేషము కలిగిన ప్పుడుమారకమగునని భావము||౧౧||

—♦హస్తపాదాది శోషరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు♦—

మూ|| హస్తపాదం ముఖంచోభే విశేషాద్యస్యశుష్యతః| శుష్యతేవావినాదాహాత్ సచమాసంనజీవతి 12

—♦నీలరాజీరూప రిష్టమును జెప్పుచున్నాడు♦—

మూ|| లలాటేమూర్ధ్నివస్త్రేచనీలా యస్యప్రకాశతే| రాజీబాలేందుకుటిలానసజీవితుమర్హతి 13

—♦ మసూరకారిష్టమును జెప్పుచున్నాడు. ♦—

మూ॥ ప్రవాళగుటికాభాసా యస్యగాత్రే మసూరికాః। ఉత్ప
ద్యాశు వినశ్యంతినచిరాత్సవినశ్యతి 14

—♦ గ్రీవావమర్దాదిరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు. ♦—

మూ॥ గ్రీవావమర్దోబలవాన్ జిహ్వాశ్వయథురేవచ। బ్రధ్నా
స్యగళపాకశ్చ యస్యపక్వాంతమాదిశేత్ 15

—♦ సంభ్రమాదిరూపరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు. ♦—

మూ॥ సంభ్రమోఽతి ప్రలాపోఽతి భేదోఽస్థ్నామతిదారుణః
(పా॥ పర్వభేదశ్చదారుణః)। కాలపాకపరీతస్య త్రయ
మేతత్ప్రవర్తతే 16

—♦ ప్రమోహ- కేశలుంచనాదిరూపరిష్టమును
జెప్పుచున్నాడు ♦—

మూ॥ ప్రముహ్యలుంచయేత్ (పా॥ ప్రముహ్యాన్ సంచయేత్)
కేశాన్ పరిగృహ్ణాత్యతీవచ। నరస్స్వస్థవదాహారమబలః
కాలచోదితః 17

టీ॥ హస్తపాదములు- ముఖము అనుయీరెండున్ను
శోషించుట- లేక హస్తపాదములుగాని ముఖముగాని తాపము
లేకుండా శోషించుట- ఇట్టిలక్షణములుగలవాడు మాసకాలము

లోగామతినొందును "ఇచట" ఉబే॥ అను వచనము ముఖము నుండి హస్తాదులకు వ్యాపించెడిశోపను సూచించుచున్నది ॥౧౨॥ ఎవనికి, లలాటమందు– శిరస్సునందు– వస్తికడుపునందు– బాలచంద్రునివలె వక్రముగను నీలవర్ణముగను యుండెడి రేఖబుట్టునో అట్టివాడు మృతినొందును॥౧౩॥ యెవనిదేహమందు పగడపుగుటికలవలె మశూచికపుపొక్కులుబుట్టి త్వరలోనే నశించునో అట్టివాడు త్వరలోనేమృతినొందును॥౧౪॥ బలీయమగు కంఠమందలిపీడ, నాలుకయందువాపు, గుదము, ముఖము, గొంతు వీటియొక్క పాకము. యీలక్షణములుగలవాడుమృతినొందునని చెప్పవలెను॥౧౫॥ అతిసంభ్రమము–అతిప్రలాపము– యెముకలు విరిగినట్లు భయంకరమగుపీడ (పా॥ భయంకరమగుపర్వభేదము) యీమూడున్ను చావసిద్ధముగా నున్నవానికి సంభవించును ॥౧౬॥ మోహమునొందుట–తలవెంట్రుకలను త్రెంపుకొనుట–ర (పా॥ తలవెంట్రుకలనుపోగుజేసుకొనుట) స్వస్థునివలెఅహారమునుతినుట– అట్లుతిననూబలహీనుడుగానుండుట– యీలక్షణములుగలవాడుమరణించును ॥౧౭॥

—దృష్టివిషయకరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.—

మూ॥ సమీపేచక్షుషోః కృత్వామృగయేతాంగుళీకరం। స్వ
యతె పిచకాలాంధ ఊర్ధ్వగానిమిషేక్షణః 18
శయనాదాసనాదంగాత్ కాష్ఠాత్కుడ్యాదథాపివా
అసన్మృగయతేకించిత్ సముహ్యన్ కాలచోదితః 19

టీ॥ రెప్పపాటులేని ఊర్ధ్వదృష్టిగలరోగి, ఉంగరముతో

గూడినచేతిని తననేత్రములకుసమీపమునను౦చుకొని చూచు
చూగూడా మృత్యువుచే అంధుడగుటవలనగా సినిగానరాక వెదక
నారంభించును. దానినెట్టెట్టులో గమనింపజేసినచో ఆశ్చర్య
మునొందును. అనగా యిట్టిలక్షణములుగలవాడు మరణించున
నిభావము ॥౧౮॥ శయనము- ఆసనము-శరీరము- కర్ర-గోడ-
యివిమొదలగువాటివల్ల అనగా వాటియందు, యేదోయొక
లేనిపదార్థమును మృత్యువుచే మోహమునుజెందనరోగి వెతుక
నారంభించును, అనగా అట్లు వెదకెడిరోగి మరణించునని
భావము ॥౧౯॥

—అనిమిత్తహాస్య- శీతపాదాదిరూపరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు—

మూ॥ అహాస్యహాసీసంముహ్యన్ ప్రలేఢిశశనచ్ఛదౌ। శీతపాదకరోచ్ఛ్వాసో యోనరోన సజీవతి 20

—దృగ్భ్రమరూపరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.—

మూ॥ ఆహ్వయంతంసుసంపన్నం స్వజనంజనమేవవా। నహో మోహావృతమనాః పశ్యన్నపినపశ్యతి 21

—ఇంద్రియార్థాయోగాది రూపరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు—

మూ॥ అయోగమతియోగం వా శరీరే మతిమాన్ భిషక్ ఖాదీనాంయుగపద్దృష్ట్వా భేషజంనావచారయేత్ 22

టీ॥నవ్వుటకుతగినంతకారణములేక యేనవ్వుట, మోహ

మునోందుట, పెదవులను మాటిమాటికి నాకుచుండుట, పాదములు-హస్తములు-నిశ్వాసవాయువులు- యివిచల్లగానుండుట, యీలక్షణములుగలవాడు మరణించును. ౨౦. మహామోహముచే అనగా మరణకాలమందు బుద్ధిమోహముచే ఆవరింపబడినమనస్సుగలరోగి, సమీపమందున్న బంధుజనమునుగాని జనసామాన్యమునుగాని దూరమందున్న వానివలె తెలియుచును. కండ్లతో చూచుచున్నవస్తువును గ్రహించలేకుండును, అనగా యిట్టిలక్షణములుగలవాడు మరణించుననిభావము. ౨౧. రోగిశరీరమందు ఖాదికార్యములగు శ్రోత్రాదీంద్రియములు లౌక్యమారుగా అయోగమును (గ్రహించతగినవిషయమును గ్రహించలేకుండుట) గాని అతియోగమునుగాని బొందినచో అట్టిరోగికి వైద్యుడు చికిత్స జేయగూడదు అనగా ఆరోగిమరణించుననిభావము ౨౨॥

—♦రోగప్రవృద్ధి-మనోబలక్షయాదిరూపరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.♦—

మూ॥ అతిప్రవృద్ధ్యారోగాణాంమనసశ్చ బలక్షయాత్। వాసమత్స్యజతిక్షిప్రంశరీరీ దేహసంజ్ఞకం 23

—♦ వర్ణ-స్వర-అగ్నినాశాదిరూపరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.♦—

మూ॥ ర్ణస్వరావగ్నిబలంవాగింద్రియమనోబలం। హీయతే సుక్షయోనిద్రానిత్యాభవతివానవా 24

టీ॥ రోగములు మిక్కుటముగా వృద్ధిజెందుటచేతను మనోబలమున్ను చకారముచే శరీరబలమున్ను నశించుట

చేతనున్నా జీవాత్మ తనకు గృహమువలె వాసయోగ్యముగా నున్న శరీరమును అతిత్వరగా విడిచిపెట్టును॥ 23॥ ప్రాణములు నశించుసమయమున, శరీరకాంతి- కంఠస్వరము- జఠరాగ్ని బలము- వాగ్బలము- ఇంద్రియబలము- మనోబలము-యినశించును, నిద్రనిత్యముగాసంభవించును, లేక బొత్తిగానిద్రపట్టకుండును॥ 24॥

—♦ భిషగ్భేషజాదిద్వేషరూపరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు. ♦—

మూ॥ భిషగ్భేషజపానాన్న గురుమిత్రద్విషశ్చ యే। వశగాస్స
ర్వఏవైతేభోక్తవ్యాస్సమవర్తినః 25

—♦ భిషగాదిద్వేష్టల రోగమసాధ్యమనియూ వారి
అన్నాదులను గ్రహించువారికికూడ రిష్టముగలుగునని
యూ జెప్పుచున్నాడు.♦—

మూ॥ ఏతేషు రోగః క్రమతే భేషజం ప్రతిహన్యతే। నైషామ
న్నాని భుంజీతన చోదకమపిస్పృశేత్ ॥26॥

టీ॥ వైద్యుడు- ఔషధము- పానయోగ్యద్రవ్యము- అన్నము గురువులు- స్నేహితులు-వీటిని ద్వేషించినవారుయముడు నకువశవర్తులగుదురు అనగా మృతినొందుదురు॥ కొందరు సమవర్తి శబ్దముచే కాలమృత్యువును జెప్పుచున్నారు;చకారముచే చెప్పిన- చెప్పబోయ్యెడి- సర్వారిష్టములను గ్రహించుచున్నారు; అందుచే సర్వరిష్టములు కాలమృత్యువునకు సంభ

వించునని క్లిష్టమును వర్ణించుచున్నారు ॥౨౫॥ యీ వైద్యాదులను ద్వేషించిన వారియందు యీ ద్వేషము గలిగిన వెంటనే రోగము ప్రారంభమగును, వీరియందు బాగుగా ప్రయోగింపబడిన ఔషధము కూడా పనిజేయజాలదు. వీరి అన్నమును పరిగ్రహించకూడదు నీటినిగూడా తాగకూడదు, అట్లు చేసినచో చేసినవారికిగూడ తరచుగా కష్టములు సంభవించును ౨౬॥

—◆ ఆయుస్సద్భావ ప్రాముఖ్యతను జెప్పుచున్నాడు, ◆—

మూ॥ పాదాస్సమేతాశ్చత్వారస్సంపన్నాస్సర్వైర్గుణైః।
వ్యర్థాగతాయుషో, ద్రవ్యంవినానాస్తి గుణోదయః ౨7

టీ॥ చికిత్సయొక్క నాలుగు పాదములున్నూ శ్రుతావదాతత్వాది పదహారు గుణములతో కూడుకొన్నవైననూ గతాయుష్కునియందు నిరర్థకములగును, యిందులకు కారణమేమన:— కారణాభావమందు కార్యాభావముండునుగాన, కార్యభూతముగు ఆరోగ్యమనెడి గుణముయొక్క ప్రాముఖ్యావము కారణభూతమగు ఆయుష్యమనెడి ద్రవ్యము లేకుండినచో కలుగనేరదు, అట్టి ఆయుష్యము యీ గతాయుష్కునకు లేదుగనుక వీనియందు చికిత్సఫలించనేరదు ॥౨౭॥

—◆ ఆయుర్జ్ఞానఫలమును జెప్పుచున్నాడు. ◆—

మూ॥ పరీక్ష్యమాయుస్సి షజానీరుజస్యాతురస్యచ। ఆయుర్జ్ఞానఫలంకృత్స్న మాయుర్వేదేహ్యనువర్తతే 28

టీ॥ ఆరోగ్యవంతునకున్ను రోగికిన్ని వైద్యుడు ఆయుష్యమును పరీక్షించవలెను. అట్లు పరీక్షించుటవల్లగలిగిన ఆయుర్జ్ఞానమునకు ఫలభూతమగు సర్వాయుష్యమును పురుషుడు పొందుచున్నాడు, యెట్లన:—ఆయుర్జ్ఞానమనగా, వీడుగతాయుష్కుడు. వీడుఅగతాయుష్కుడు- అనెడిజ్ఞానము, అట్టిజ్ఞానమువల్ల అగతాయుష్కునకు చికిత్సను జేసినచో వానిఆయుష్య మురక్షింపబడుట మూలమునవాడు సర్వాయుష్యమునుబొందుచున్నాడు, గనుక ఆయుర్జ్ఞానమునకు ఆయుష్యము ఫలమనిచెప్పెడిమాట సంగతముగానున్నది ॥ ౨౮॥

—◆ అరిష్టలక్షణమును జెప్పుచున్నాడు. ◆—

మూ॥ క్రియాపథమతిక్రాంతాః కేవలం దేహమాశ్రితాః। చిహ్నం
కుర్వంతితద్దోషాయదరిష్టంనిరుచ్యతే 29

ఇత్యగ్నివేశకృతే తంత్రేచరకప్రతిసంస్కృతే అణుజ్యోతీయేంద్రియంనామ ఏకాదశోధ్యాయః॥

టీ॥ చికిత్సామార్గము నతిక్రమించినట్టిన్ని అనగా చికిత్సకుసాధ్యముకానట్టిన్ని కేవలము దేహమునాశ్రయించినట్టి వాతాదిదోషములు, యేలక్షణమునుబుట్టించునో అట్టిలక్షణమునరిష్టమనిజెప్పబడుచున్నది॥ ఇయ్యాదిదూతాది గతరిష్టమునకు లక్షణము కాజాలదు, కానిశరీరరిష్టలక్షణమగుచున్నది. అందుచేలక్షణమునకువ్యాప్తిని అనగా సాహచర్యనియమమును చెప్పవలెను లక్షణమ

నగా లింగము, అదిసర్వరిష్టములకున్నూ వ్యాపకముగా అనగా నియతముగానున్నది. యెట్లన:— "అంతర్గతస్యలింగం" ఇతి (అవ్యక్తమగు రిష్టమునకు లింగమనగా సాధ్యసాధక హేతువు యేదికలదో) అది "ఇంద్రియము" అనెడిపదముచే జెప్పబడినది ఇంద్రియపదమునకు ప్రథమాధ్యాయారంభమున వ్యాఖ్య చేయబడెను. (యింతవరకు చెప్పిన వాక్యముల భావమేమనః— యెచ్చటెచ్చటలింగము అనగా యింద్రియము లేకలక్షణముండునో అచటచ్చట రిష్టమున్నదిఅనెడి వ్యాప్తిఅనగా సాహచర్యనియమముగలుగుచున్నది. యీవ్యాప్తిజ్ఞానముచే దూతాదిగతరిష్టములు- శరీరరిష్టములుగూడ సాధ్యములగుచున్నవి. ఆసందర్భమున మూలమందలి "కేవలం దేహం" అనువచనమునకు లింగ శరీరమున్నూ "దోషాం" అనుపదమునకు అధర్మాదులున్నూ ఉపలక్షకములగుచున్నవి. అందుచే దైవకృతములగు దూతాదిగతరిష్టములు పై జెప్పిన వ్యాప్తిజ్ఞానముచే సాధ్యములగునని భావము ఓయి! రిష్టమనునది నిర్నిమిత్తముగా బుట్టునని ఇదివరలో జెప్పి ఇప్పుడిచట దోషమువల్లబుట్టునని జెప్పుట విరోధముకాదాయను శంక గలుగవచ్చును, అయితే, నిర్నిమిత్తపదమునకు అవిజ్ఞాతనిమిత్తమని యర్థము జెప్పినచో కారణముండియూ లేనట్లు భాసించుచున్నదే గాని వాస్తవమున కారణము లేకపోలేదని అర్థముగమనించునది. అందువల్ల విరోధపరిహారమగుచున్నది॥ ౨౮॥

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణీ వెంకటాచలపతిప్రసాద
శాస్త్రికృతమగు "సుషమ" యనెడిచరకీయేంద్రి
యస్థానైకాదశాధ్యాయాంధ్రటీక ముగిసెను.

ఇంద్రియస్థానము

ద్వాదశాధ్యాయము.

మూ॥ అథాతో గోమయచూర్ణీయ మింద్రియం వ్యాఖ్యా
స్యామః 1
ఇతిహ స్మాహ భగవానాత్రేయః 2

—గోమయచూర్ణాభ చూర్ణవిషయక రిష్టమును
జెప్పుచున్నాడు—

మూ॥ యస్యగోమయచూర్ణాభం చూర్ణం మూర్ధనిజాయతే
సస్నేహం భ్రశ్యతే చైవమాసాంతం తస్య జీవితం 3

—విక్రుతిధావనరూప రిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.—

మూ॥ నికర్షన్నివయః పాదౌచ్యుతాంసః పరిధావతి। విక్రుత్యా
నసలోకేఽస్మిన్ చిరంవసతిమానవః 4

—ప్రాగురశ్శ్లేషరూప రిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.—

మూ॥ యస్యస్నాతానులిప్తస్య పూర్వం శుష్యత్యురోభృశం
ఆర్ద్రేషుసర్వగాత్రేషు సోఽర్ధమాసం న జీవతి 5

టీ॥ అనంతరమందు అనగా అణుజ్యోతీయేంద్రియమును

ప్పినపిదప పారిశేష్యముగుటచే అనగా మిగిలినదగుటచే గోమయ
చూర్ణీయమును జెప్పుచున్నారము (గోమయచూర్ణమువంటి
శిరస్సునందలిచూర్ణమును పురస్కరించుకుని యీ అధ్యాయము
చెప్పబడినదిగాన దీనికిగోమయ చూర్ణీయమను పేరుగలిగెను||౧||
ఇతిహాస్మేతిఆగమశుద్ధిబోధకవాక్యము||౨|| యెవనికిశిరస్సునం
దుగోమయచూర్ణమువంటి చూర్ణము (చుండు) చమురుతో
గూడినదిగా బుట్టిరాలుచుండునో వాడుమాసకాలములో మృతి
నొందును||3|| యెవడుజారినభుజశిరస్సులుగలవాడై పాదములు
పరస్పరము ఒరిపిడిచేయునట్లువికారముగా పరుగెత్తునో అట్టివా
డుయీలోకమునచిరకాలము బ్రతుకనేరడు అనగా మరణించు
ననిభావము|| వికృత్యా అని చెప్పుటచే పాదాద్యవఘర్షణాదు
లను నిషేధించుచున్నాడు ||౪|| స్నానముచేసి శరీరమంతయూ
గంధముపూసినను ఏమనుజునకు ఇతరశరీరభాగములు చెమ్మ
గానున్ననూ వక్షస్థలముముందుగనే శుష్కముగా యెండిపోవు
నోఅట్టివాడుపదిహేనురోజులుకూడాజీవించుటదుర్లభము||"పూ
ర్వమురశ్శుష్యతి" అనువచనముచేతనే మిగిలినశరీరభాగముచెమ్మ
గానుండునని తెలియుచుండగా తిరుగా "ఆర్ద్రేషుసర్వగాత్రేషు"
అనిచెప్పుటవల్లమిగిలినశరీరభాగమందలి ఆర్ద్రభావము విశేషము
గానున్నట్లుసూచింపబడుచున్నది||౫||

—•ఔషధవిషయకరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.•—

మూ|| యముద్దిశ్యాతురంవైద్యః సంవర్తయితుమౌషధం
(పా|| సంపాదయితుమౌషధం)| యతమానో నశక్నోతి

దుర్లభంతస్య జీవితం 6
ప్రజ్ఞాతం బహుశః సిద్ధం విధివచ్చావచారితం।
నసిధ్యత్యౌషధంయస్యనాస్తితస్యచికిత్సితం 7

—ఆహారవిషయకరిష్టమును జెప్పుచున్నాడు.—

మూ॥ ఆహారముపయుంజానో భిషజాసూపకల్పితం, యఃఫలం
తస్యనాప్నోతి దుర్లభంతస్యజీవితం 8

టీ॥ యేరోగనిగూర్చి వైద్యుడు ఔషధమునుసాధించుటకు(పా। సంపాదించుటకు) తగుయత్నముచే సియువిఫలప్రయత్నుడగునో అట్టిరోగి బ్రతుకుట దుర్లభము అనగా మరణించును। ౯॥ శాస్త్రముచేత తెలుసుకోబడినట్టిన్ని బహుపరికారములుగా సిద్ధమైనట్టిన్ని అనగా స్వరూపస్వభావములచే తెలుసుకోబడినట్టిన్ని యథాశాస్త్రముగా ఉపయోగపరచబడినట్టి ఔషధము యేరోగికిరోగమును బోగొట్టజాలదో అట్టిరోగికి చికిత్సయేలేదు అనగా వాడుమరణించునని భావము ॥౭॥ యేరోగి, వైద్యుడుచెప్పినట్లుగా పథ్యకరమగు ఆహారమును సేవించుచుండియూ దానిఫలమును అనగా అరోగ్యమునుపొందడో అట్టివాడుజీవించుటదుర్లభము అనగా మరణించును. యీశ్లోకము రోగవిషయమగుటచే "ఇష్టంచగుణసంపన్నం" ఇత్యాదిస్వస్థవిషయకవచనమునకు పునరుక్తదోషముపట్టజాలదు ॥౮॥

—దూతాధికారమును జెప్పుచున్నాను.—

మూ॥ దూతాధికారేవక్ష్యామో లక్షణాని ముమూర్షతాం।
యానిదృష్ట్వాభిషక్ప్రాజ్ఞః ప్రత్యాఖ్యాయాదసంశయం 9

ముక్తకేశే ధవానగ్నేరుదతి(పా॥ వ్యజతి) అపవిత్రే
థవా। భిషగభ్యాగతం దృష్ట్వాదూతంమరణమాది
శేత్ 10

సుప్తేభిషజియే దూతాఃఛిందత్యపిచభిందతి। ఆగచ్ఛం
తిభిషక్తేషాం నభర్తారమనువ్రజేత్ 11

జుహ్వత్యగ్నింతథాపిండం పితృభ్యోనిర్వపత్యపి। వైద్యే
దూతాశ్చఆయాంతితేఘ్నంతిప్రజిఘాంసవః 12

టీ॥ ప్రాజ్ఞుడగు వైద్యుడు యేలక్షణములనుజూచి రోగిని సంశయములేకుండా ప్రత్యాఖ్యానముజేయునో అనగా రోగి బ్రతుకడనినిస్సందేహముగా జెప్పునో అట్టిముఖ్యలక్షణముల నీయీదూతాధ్యాయములో జెప్పుచున్నారము ॥౯॥ వైద్యుడు; తలవిరబోసుకొనినపుడుగాని- దిసమొలగా యున్నపుడుగాని- యేడ్చుచున్నప్పుడుగాని- (పా॥ శ్రమపడివిశ్రాంతితీసుకొనినసమయమునగాని) అపవిత్రుడుగానున్నపుడుగాని వచ్చిన దూతనుజూచిరోగికిమరణముకలుగుననినిశ్చయించవలెను ॥౧౦॥ వైద్యుడు; నిద్రబోవునప్పుడుగాని- దేనినైనా నరకునప్పుడుగాని లేక బ్రద్దలుకొట్టునపుడుగాని- దూతలువచ్చినయెడల వైద్యుడు రోగికడకుబోవ జనదు అనగా రోగిమరణించుననిభావము॥౧౧॥ వైద్యుడు; అగ్నియందుహోమము చేయునపుడుగాని పితృదేవతలకుపిండములనిచ్చునపుడుగాని- యేదూతలువచ్చెదరో ఆదూతలుఘాతకులువలెనేరోగినిజంపెదరు అనగాఅట్టిసమయములలో దూతలువచ్చినచోరోగిమరణించుననిభావముదూతలురోగికిఘాతకులుకానేరరు, తమశక్తిచేతరోగినిచంపనేరరు, అయితేఅట్లుచెప్ప

టయెందుకనగా:-దూతలురోగియొక్క హితమునేకోరుచుందురు అయిననూ రోగియెట్లునశించునో అప్రకారము రోగియొక్క దైవముచేతనే ప్రేరితులైవచ్చినట్టి ఆదూతలు ఘాతకులువలె (రోగిమరణమునకు సూచకులగుట మూలమున) రోగినిజంపుచున్నారు. అందుచే "ఘ్నంతిప్రజిఘాంసవః" అని అపాత్రదృష్ట్యా చెప్పబడినది! గనుక "ప్రజిఘాంసవఇవ" అనిఇవశబ్దము అవ్యక్తముగానున్నదని గ్రహించవలెను॥౧౨॥

మూ॥ కథయత్యప్రశస్తానిచింత యత్యథవాపునః। వైద్యేదూతా
మనుష్యాణామాగచ్ఛంతిముమూర్షతాం 13
మృతదగ్ధవినష్టాని భజతివ్యాహరత్యపి। అప్రశస్తానిచా
న్యానివైద్యేదూతాముమూర్షతాం 14
వికారసామాన్యగుణేదేశేకాలేథవాభిషక్। దూత
మభ్యాగతంద్రృష్ట్వానాతురంతముపాదశేత్ 15

టీ॥ వైద్యుడుఅమంగళవచనములను చెప్పుచుండగా గాని లేక ధ్యానించుచుండగాగాని దూతలువచ్చినచో రోగిమృతినొందును ॥౧౩॥ మరణించెను, కాలిపోయెను, నశించెను,, యీమొదలగుఅమంగళవచనములను వైద్యుడు పలుకుచుండగాగాని అమంగళక్రియలుచేయుచుండగాగాని దూతలువచ్చినచో రోగి మరణించును ॥౧౪॥ వైద్యుడురోగసమాన దేశముందుండగాగాని (అనగారక్తపిత్తరోగమనిదూత తెలుపవచ్చిన సమయములో వైద్యుడు అగ్నిసమీపమునందుండుట) లేకరోగతుల్యకాలము (అనగా రక్తపిత్తరోగమును తెలుపుటకు దూత వైద్యునికడకు వచ్చినకాలము మధ్యాహ్నమగుట] అట్టికాలమందుగాని దూత

లు వైద్యునికడకు వచ్చిరేని యేరోగినుద్దేశించి దూతలువచ్చి రో ఆరోగికిచికిత్సజేయగూడదు, అనగా ఆరోగిమృతినొందునని భావము ||౧౫||

—♦దూతలనాశ్రయించిన దోషములను జెప్పుచున్నారు.♦—

మూ॥ దీనభీతద్రుతత్రస్తాం మలినామసతీంస్త్రియం। త్రీన్ వ్యాక్షతాంశ్చ పండాంశ్చ దూతాన్ విద్యాత్సుమూర్ఛతాం 16
అంగవ్యసనినం దూతంలింగినం వ్యాధితంతథా। సంప్రేష్యచోగ్రకర్మాణంన వైద్యోగంతుమర్హతి 17
ఆతురార్థమను ప్రాప్తంఖరోష్ట్రరథవాహనం। దూతం దృష్ట్వాభిషక్ విద్యాత్ ఆతురస్యపరాభవం 18
పలాలబుషసీనా (పా॥ మాంసా) స్థికేశలోమనఖద్విజాన్॥ మార్జనీంముసలంశూర్పం ఉపానచ్చర్మలిచ్యుతిం 19

తృణకాష్ఠతుషాంగారం స్పృశంతో లోష్ట్రమశ్మచ। తత్పూర్వదర్శనేదూతా వ్యాహరంతిగుమూర్ఛతాం 20
యస్మింశ్చదూతేబ్రువతి వాక్యమాతుర సంశయం పశ్యేన్నిమిత్త మశుభంతంచనాను ప్రజేద్భిషక్ 21
తథావ్యసనినం ప్రేతం ప్రేతాలంకారమేవవా। భిన్నందగ్ధంవినష్టం వాతద్వాదీని వంచాపివా 22
రసోవాకటుక స్తీవ్రోగంధోవాకౌణపోమహాన్। స్పర్శోవావిపులః క్రూరోయద్వాన్య దశుభంభవేత్ 23
తత్పూర్వమభితోవాక్యం వాక్యకాలేఽథవాపునః దూతానాంవ్యాహృతం శ్రుత్వాధీరో మరణమాదిశేత్ 24

టీ॥ దైన్యము- భయము- తొందర- బెదరుట, మాలి న్యము, అమాంగళ్యము, యీలక్షణములుగలిగి దూతగావచ్చినస్త్రీయున్నూ, మూడుసంఖ్యగలదూతలున్నూ అనగాముగ్గురుదూతలున్నూ, వికారాకృతిగల దూతలున్నూ, నపుంసక దూతలున్నూ, వీరలు చావసిద్ధముగానున్న రోగియొక్కదూతలని గ్రహించవలెను అనగాఇట్టిదూతలనుబట్టి రోగిమరణించునని తెలియవలెను ॥౧౭॥ అంగవైకల్యముగలవాడు, పాషండుడు, వ్యాధిగ్రస్తుడు, మారణక్రియమొదలగు అకార్యములను జేయువాడు, యిట్టిలక్షణములుగల దూతనుజూచి వైద్యుడురోగికడకు బోవంజనదు॥౧౮॥గాడిదె- ఒంటె- వీటినెక్కివచ్చినదూతనుజూచి వైద్యుడురోగియొక్క పరాభవమును తెలుసుకొనవలెనుఅనగా రోగిజీవించడని యెరుంగవలెను॥౧౯॥పూరికర్ర- ఉమక- సీసము(పా॥మాంసము)ఎముకలు- తలవెంట్రుకలు- రోమములు గోళ్లు- దంతములు- చీపురుకట్ట- రోకలి- చాట- చెప్పులుజోడు- చర్మము- చేతినుండిజారినద్రవ్యము గడ్డిపరక- కర్ర- పొట్టు- నిప్పులు- మట్టిపెల్లు- రాయి- యీద్రవ్యములను దూతలువైద్యునిప్రథమదర్శనమందు తాకుచూ రోగినిగూర్చి యేదేనిచెప్పిరేని ఆరోగిమరణించును ॥౯౧- ౨౦॥ దూతరోగినుద్దేశించి వాక్యమునుజెప్పుచుండగా వైద్యుడుదుశ్శకునమును

భావము "సుహృదః అని చెప్పుట చే శత్రువుల చే ద్వేషమువల్ల చేయబడిన ప్రేతకృత్యములు రిష్టములు కాజాలవని సూచింప బడినది" ||౩౬|| యేరోగియింట, అన్నము (యీపదము క్షీరాదులకుకూడ ఉపలక్షకము) నాశమును బొందునో - జ్వాలను చల్లార్చుటకు తగిన గాలిలేని స్థలమందు ఇంధనములతో కూడి యుండియూ అగ్ని చల్లారునో అట్టిరోగికి చికిత్సలేదు. అనగా రోగి మరణించుననిభావము ||౩౭|| యేరోగియింట, మూకుడు_ గిన్నె - మొదలగుపాత్రలు మిక్కుటముగా బ్రద్దలగుట - పడి పోవుట - సంభవించునో వాడు జీవించనేరడు ||౩౮||

—• ఇంతవకూ 12 అధ్యాయములలో జెప్పిన విషయమును సంగ్రహముగా సుబోధకొరకు చెప్పుచున్నాడు. •—

మూ|| యద్ద్వాదశభి రధ్యాయై ర్వ్యాసతః పరికీర్తితం | ముమూ
ర్షతాం మనుష్యాణాం లక్షణంజీవితాంతకృత్. ౩౯
తత్సమాసేనవక్ష్యామః పర్యాయా న్తరమాశ్రితం| పర్యా
వచనంహ్యర్థ విజ్ఞానాయోపపద్యతే. 40
ఇత్యర్థం పునరేవేయం వివక్షానో విధీయతె | తస్మిన్నె
వాధికారేయత్ పూర్వ మేవాభిశబ్దితం. 41

టీ. చావసిద్ధముగానున్న మనుజులయొక్క ప్రాణనాశకములగు లక్షణజాతము 12 అధ్యాయములలో విపులముగా చెప్పబడినదో||౩౯|| దానిని పర్యాయపదములతో సంక్షేపముగా చెప్పుచున్నాము. ఒకమారుచెప్పినదానికి పర్యాయములను

జెప్పుట; శబ్దమందలి అనేకార్థబోధక సామర్థ్యమునుబట్టి మొద
ట చెప్పిన వాక్యములందు గలిగిన సందేహమిథ్యాజ్ఞానాదులు
నశించి అర్థవిజ్ఞానము కలుగుట కొరకేయని తెలియవలెను,
(ఇందువల్ల పునరుక్తదోషములేదని యెరుంగవలెను.) ౪౦ ఇం
దునిమిత్తమె ఆలక్షణజాత విషయకఅధికారమందు ప్రథమము
న యేవిషయము (మాంచే) చెప్పబడినదో దానినిగూర్చియే
తిరుగా యీ మావివక్ష, చేయబడుచున్నది. అనగా దానిని
తిరుగాచెప్పుచున్నారమని భావము. ౪౧

మూ॥ వసతాంచరమంకాలం శరీరేషు శరీరిణాం। అభ్యుగ్రా
ణాం వినాశాయ దేహేభ్యః ప్రవివత్సతాం 42
ఇష్టాం స్తితిక్షతాం ప్రాణా కాంతంవాసంజిహాసతాం।
తంత్రయంతేషు భిన్నేషుత మోఽంత్యం ప్రవివక్షతాం
వినాశాయే హారూపాణి యాన్యవస్థాంతరాణిచ। భవం
తితానివక్ష్యామి యథోద్దేశం యథాగమం. 44
ప్రాణాస్సముపతప్యంతే విజ్ఞానము పరుధ్యతే। వమంతి
బలమంగాని చేష్టా వ్యుపరమంతిచ 45
ఇంద్రియాణివినశ్యంతి ఖిలీభవతిచేతనా। ఔత్సుక్యంభజ
తెసత్వంచే తోభీరావిశత్యపి 46
స్మృతి స్త్యజతిమేధాచహ్రీశ్రియౌ చాపసర్పతః। ఉపప్ల
వం తెపాప్మానః ఓజస్తేజశ్చనశ్యతి 47
శీలంవ్యావర్తతేఽ త్యర్థంభక్తిశ్చపరివర్తతే విక్రియంతె
ప్రతిఛాయాశ్ఛాయాశ్చవికృతింప్రతి 48

చెట్లందురు)-ధ్వజ స్తంభములు - జండాలు- పూర్ణకుంభములు (పా॥ ధూళులు) ఇవిపడుట - మరణవార్త, అనిష్టవార్త, ఇవి వినవచ్చుట-తనశరీరమందు దుమ్ము, ధూళి ఇవిపడుట ॥౨౮॥ పిల్లి, కుక్క, సర్పము ఇవితన మార్గమున కడ్డముగాబోవుట-కూ్రరములగు మృగములు, పక్షులు (అనగా నక్కలు, గద్దలు మొదలగునవి) వీటికూతలు వినబడుట - తాను దీప్తదిక్కుగా బోవుట (దీప్తదిక్కు అనగా సూర్యుడున్న దిక్కు లేక దక్షిణ దిక్కు) ॥౨౯॥ మంచము మొదలగు శయనములు, పీటమొదలగు ఆసనములు, రథములు యివి శూన్యములుగాగనబడుట యీ చెప్పినవన్నియు అమంగళకరములగు ఉత్పాతములు॥30॥ ఇట్టిఉత్పాతములు మార్గమున కనుపించినను లేక రోగియింట సంభవించినట్లు విన్ననూ వైద్యుడు రోగివద్దకుబోవంజనదు॥3౧॥ వైద్యులచే నిందింపబడినట్టిన్ని వైద్యుడు రోగియింటికి బోవుసమయమున గలుగునట్టి ఉత్పాతగణము నిట్లు చెప్పితిని; ఇటుపిమ్మట యీ చెప్పబోయెడి, చావసిద్ధముగానున్న రోగియొక్క ఇంటి అవస్థను తెలుసుకొనవలెను ॥3౨॥

—• చావసిద్ధముగానున్న రోగియొక్క గృహావస్థను జెప్పుచున్నాడు. •—

మూ॥ ప్రవేశేపూర్ణ కుంభాగ్ని మృద్బీజఫల సర్పిషాం । వృషబ్రాహ్మణ రత్నాన్న దేవతానాం వినిర్గతిం 33
అగ్నిపూర్ణాని పాత్రాణిభిన్నాని విశిఖానిచ (పా॥ విశికానిచ) । భిషఙ్మూర్ఘాంవేశ్మప్రవిశన్నేవపశ్యతి34

ఛిన్నభిన్నావ దగ్ధానిభగ్నానిమృదితానిచ। దుర్బలాని చసేవంతేము మూర్ఘ్యోశ్లికాజనాః 35
శయనం వసనంయూ నమన్యంవాపి పరిచ్ఛదం । ప్రేతవ ద్యస్య కుర్వంతిసుహృదః ప్రేతఏవసః 36
అన్నంవ్యాపద్యతే త్యర్ధం జ్యోతిశ్చోపశామ్యతి। నివాతే సేంధనం యస్యతస్యనాస్తి చికిత్సితం 37
ఆతురస్యగృహేయస్య భిద్యంతేవాపతంతివా। అతిమా త్రమమత్రాణి దుర్లభంతస్యజీవితం 38

టీ॥ వైద్యుడు రోగియింట ప్రవేశించునపుడు, పూర్ణ కుంభములు - అగ్ని - మన్ను - బీజములు (విత్తులు) - ఫల ములు - నెయ్యి - వృషభము - బ్రాహ్మణులు - రత్నములు - అన్నము - దేవతలు - యివి రోగియింటనుండి బైటకుపోవు చుండుట ॥33॥ వైద్యుడు రోగియింట ప్రవేశించినతోడనే, అగ్నితోనింపబడిన పాత్రలు - బద్దలైన లేక ముక్కలైన (పా॥ శూన్యములైన) పాత్రలు - యివి కనబడుట యీలక్ష ణములనుబట్టి రోగి మరణించునని తెలియవలెను ॥34॥ రోగి యింటనున్న పరిజనము, భిన్నమైన - బద్దలైన - దగ్ధమైన - విరిగిపోయిన - నలిగిపోయిన - జీర్ణమైన - యిట్టిలక్షణములు గల పదార్థములను సేవించుటనుబట్టి రోగి మరణించునని యె రుంగవలయును ॥35॥ మంచము - వస్త్రము - యానము - ఇతరఉపకరణములు - యీ మొదలగువాటిని రోగియొక్క స్నేహితులు ప్రేతకుచేసినట్లు యేరోగికి చేయుదురో అట్టిరోగి ప్రేతయే యని యెరుంగవలెను. అనగా రోగి మరణించునని

జూచినచో రోగివద్దకుబోవంజనదు ॥౨౧॥ ఆదుశ్శకునములెవ్వియనిన:—దుఃఖముతో గూడినవాడు- శవము- శవమునకలంకరించెడి అలంకారము- బద్దలై లేక కాలిన లేక నశించిన పదార్థము- వీటినిచూచుట, ఇట్టిదుశ్శ్వములను బోధించెడిమాటలనువినుట, కారమైనట్టిన్ని ఇంద్రియములకు ద్వేజకమైనట్టి రసము నాస్వాదించుట, సహించరాని శవగంధము నాఘ్రాణించుట, తీవ్రమైనట్టిన్ని ఇంద్రియోద్వేజకమైనట్టి స్పర్శము ననుభవించుట: ఇంకనూ, యిట్టికూరమైన శకునములుగలుగుట, ఇవన్నియూ దుశ్శకునములనంబడును. యీదుశ్శకునములు, రోగినిగూర్చి దూతచెప్పెడివాక్యమునకు ముందుగాగాని పూర్వాపరములయందుగాని· వాక్యసమకాలమందుగాని కనుపించినచో అట్టివాక్యమును విని బుద్ధిమంతుడగు వైద్యుడు రోగికిమరణమును నిర్దేశించవలెను .౨౨-౨౪

—♦ పథ్యములు-రోగులు, వీటిఉత్పాతములను జెప్పుచున్నాడు ♦—

మూ॥ ఇతిదూతాధికారోఽయముక్తః కృత్స్నోము మూర్తితాం । పథ్యాతురకులానాంచ వక్ష్యామ్యాత్పాతికం పునః 25

అవక్షుతమధోత్కృష్టం స్ఖలనం పతనంతథా । ఆక్రోశస్సం ప్రహారోవా ప్రతిషేధోపి గర్హణం 26

వస్త్రోష్ణీషోత్తరాసంగఛత్రోపానద్యుగాశ్రయం । వ్యసనాం దర్శనం చాపి మృతవ్యసనినాంతథా 27

చైత్యధ్వజ పతాకానాం పూర్ణానాం ప్రా॥ చూర్ణా

నాం) పతనానిచ । హతానిష్ట ప్రవాదాంశ్చభూషణాం
భస్మపాంశుభిః 28
పథిచ్ఛేదోబిడాలేన శునాసర్పేణ వాపునః । మృగద్విజా
నాం క్రూరాణాం గిరోదీప్తాందిశం ప్రతి 29
శయనాసనయా నానాముత్తానానాం ప్రదర్శనం। ఇత్యే
తాన్య ప్రశస్తాని సర్వాణ్యాహుర్మనీషిణః 30
ఏతాఃపథి వైద్యేన పశ్యతా ఒ తురవేశ్మని। శృణ్వ
తాచనగంత వ్యంతదాగారం విపశ్చితా 31
ఇత్యౌత్పాతిక మాఖ్యాతం పథివైద్య విగర్హితం। ఇమా
మపిచబుధ్యేత గృహావస్థాం ముమూర్షతాం 32

టీ॥ ఇట్లు చావసిద్ధముగానున్న రోగులయొక్క దూతల
నుద్దేశించి చెప్పతగిన విషయమును చెప్పితిని; ఇటుపిమ్మట, పథ్యము-రోగికుటుంబము వీటినిగూర్చిన ఔత్పాతికమును అన గారిష్టసూచక నిమిత్తములనుగూర్చి చెప్పతగిన గ్రంథమును జెప్పుచున్నాను ॥౨౭॥ తుమ్ము - భయముజెందు యేడ్పుట - తొట్రుపాటుపడుట - క్రిందబడుట - తిట్లుతిట్టుట - దెబ్బలాడుకొనుట - వెళ్ళవద్దు, చేయవద్దు యీ మొదలుగాగల నిషేధవాక్యము - వినబడుచుట ॥౨౮॥ వస్త్రము, తలపాగా, ఉత్తరీయము, గొడుగు, చెప్పులజోడు వీటి నాశ్రయించిన వ్యసనములనగా చిరిగిపోవుట కాలిపోవుట మొదలగునది - శవమును చూచుట - ఇకలాంగులను లేకకలహించువారలనుజూచుట॥౨౯ చైత్యవృక్షములు (అనగా గ్రామోపకంఠమందు గ్రామస్థులు కూర్చుండుటకు పాతబడిన వృక్షమాన్యములు వీటినేచ్ఛ

శుక్రంప్రచ్యవతేస్థానాదున్మార్గంభజతేనిలః క్షయంమాం
సానిగచ్ఛంతి గచ్ఛత్యసృగుపక్షయం 49
ఊష్మాణః ప్రళయంయాంతి విశ్లేషంయాంతి సంధయః
గంధావికృతితాంయాం తిభేదంవర్ణస్వరౌతథా 50
వైవర్ణ్యం భజతేకాయః కాయశ్ఛిద్రం విశుష్యతి ధూమ
స్తుంజాయితే మూర్ధ్ని దారుణాఖ్యశ్చచూర్ణకః 51
సతతస్పందనా దేశాశ్శరీరేయే భిలక్షితాః తెస్తంభాను
గతాస్సర్వేచలంతికథంచన 52
గుణాశ్శరీర దేశానాం శీతోష్ణమృదుదారుణాః విపర్యా
సేనవర్తంతే స్థానేష్వన్యేషు తద్విధాః 53
నఖేషుజాయతే పుష్పం పంకోదంతేషుజాయతే జటా
పక్ష్మసుజాయంతే సీమంతాశ్చాపి మూర్ధని 54
భేషజానినసంవృత్తిం ప్రాప్నువంతి యథారుచి యాని
చాప్యుపపద్యంతే తేషాంవీర్యం నసిధ్యతి 55
నానాప్రకృతయః క్రూరాః క్రియాశ్చవి విధావ్యథాః
క్షిప్రం సమభివర్తంతే ప్రతిహత్యబలౌజసీ 56
శబ్దస్పర్శౌ రసోరూపం గంధశ్చేష్టావిచింతితం ఉత్ప
ద్యంతే శుభాన్యేవ ప్రతికర్మ ప్రవృత్తిషు 57
దృశ్యంతే దారుణాస్స్వప్నా దౌరాత్మ్యముపజాయతే
ప్రేష్యాః ప్రతీపతాంయాంతి ప్రేతాకృతిరుదీర్యతే 58
ప్రకృతిర్హీయతే త్వర్థం వికృతిశ్చాభివర్ధతే కృత్స్న
మాహాత్యాతికం ఘోరమరిష్టముపలక్ష్యతే 59

ఇత్యేతాని మనుష్యాణాం భవంతి వినశిష్యతాం లక్ష
ణాని యథోద్దేశం యాన్యుక్తాని యథాగమం　　60

టీ॥ విశేషకము చే ప్రతిజ్ఞ చేయుచున్నారు (విశేషక మనగా శ్లోక త్రయాన్వయము) దేహములయందు చరమకాలమున వసించుచున్నట్టిన్ని అనగా పక్వదశను పొందినట్టిన్ని దేహనాశముకొరకు శరీరములనుండి లేచిపోవుటకు సిద్ధముగానున్నట్టిన్ని అట్లనే శరీరములనుండి ప్రియాణప్రయత్నములు చేయుచున్నట్టిన్ని॥ ౪౨॥ మిక్కిలి ప్రియములుగానుండి దేహమును వదలిపోవుటకు సిద్ధముగానున్న ప్రాణముల బాధను ఓర్చుచున్నట్టిన్ని (10 అధ్యాయము 3 శ్లోకము చూడుడు) ప్రియమైన తనదేహమును వదులుటయం దిచ్ఛగలిగినట్టిన్ని తంత్రి మనగా శరీరము అందలి యంత్రములు అనగా సిరాస్నాయ్వాదులు అవి వైకల్యమును బొందుచుండగా అంత్యేతమస్సును అనగా మరణమునుపొందనుద్యుక్తులైనట్టి॥ ౪౩॥ శరీరులయొక్క నాశముకొరకు సంభవించెడి ప్రాణసముపతాపాది రూపములనున్నా ఇంకా ఇతరములగు అవస్థలనున్నా ఉద్దేశము శాస్త్రము వీటి ననుసరించి చెప్పుచున్నాను ఇచట "కాంతం వాసం" అని చెప్పుటచే సమస్తప్రాణులకూ సర్వావస్థలయందున్నా శరీరము ప్రియమైనదిగా నున్నదని తెలియబడుచున్నది, శరీరరూపమగు నివాసస్థానముగాని జీవితముగాని తనకు ప్రియమైనదైదె కర్మచే బలవంతముగా తననుండి విడిపించబడినదైననూ ఇచట ఔపచారికముగాగాని "ఇవ" శబ్దలోపమున్న [illegible] "[illegible]" "[illegible]" అని

ణ్యా మొదలగు శబ్దములు స్వతంత్రముగా అనగా కర్మయందు కర్తృత్వముంచక జీవునియందే కర్తృత్వమును తెలుపునవిగా ప్రయోగింపబడినవి (అనగా జీవునిచే చేయబడిన దైవమనెడి కర్మచే శరీరము నశించుచున్నదిగాని జీవుడు శరీరము తనకు ప్రియమైనదగుటచే తాను స్వయముగా దానిని నశింపచేసు కొనడని భావము) ౭౭ ప్రతిజ్ఞానుసారము లక్షణములను జెప్పుచున్నాడు:— ప్రాణములు అత్యంతము ఉపతాపమును బొందుట కలాకౌశల్యము నశించుట అవయవముల బలము పోవుట శరీర వ్యాపారములు శాంతి బొందుట ॥౭౫॥

జ్ఞానేంద్రియములు నశించుట బుద్ధికుంఠితమగుట అనగా తప్పుత్రోవలను గ్రహించుట మనస్సు ఔత్కంఠ్యమును బొందుట చిత్తమునందు భయము ప్రవేశించుట|౭౬| స్మృతి అనగా వ్యతీతవిషయంగు బుద్ధి మేధయనగా ధారణాశక్తిగల బుద్ధి, లజ్జ, కాంతి, ఇవి నశించుట కుషాది పాపజనిత రోగములు, అధర్మవ్యాపారములు. శరీరము నావహించి బాధించుట ఓజస్సు, తేజస్సు, ఇవి నశించుట |౭౭| మంచి స్వభావము, భక్తి ఇవి మాళ్లిపోవుట తనశరీర ప్రతిబింబము లు వికారమును బొందుట తన సంబంధమైన పాంచభౌతికచ్ఛాయలు గూడా ప్రత్యేకముగా వికారమును బొందుట .౭౮. రేతస్సు స్వస్థానమునుండి జారిపోవుట వాతము ప్రకోపించుట శరీర మాంసములు, రక్తము, ఇవి నశించుట .౭౯. శరీరమందలి త్రయోదశాగ్నులంతర్ధానము నొందుట సర్వసంధులు విడిపోయినట్లుండుట శరీరమందు వికారగంధములు బుట్టుట శరీర

వర్ణము, కంఠధ్వని, ఇవి భేదమును బొందుట .౫౨. శరీరము వివర్ణభావము నొందుట శరీరమందలి రంధ్రములు అనగా నవ రంధ్రములు యెండిపోవుట శిరస్సునుండి స్వభావసిద్ధముగు ఆవిరి వెడలక విశేషముగా ధూమము వెలువెడలుట "యస్యగోమయ చూర్ణాభం" ఇత్యాది గ్రంథముచే చెప్పబడిన దారుణమనెడి (అనగా చుండు అనెడి) పేరుగల చూర్ణకవ్యాధి శిరస్సున బుట్టుట .౫౦. శరీరమందెల్లప్పుడున్నూ కదలుచుండెడి భాగములన్నియూ స్తంభించి యేవిధముగనూ కదలకయుండుట .౫౧. శరీరముయొక్క వేరువేరు భాగములయందుండెడి శీత ఉష్ణ; స్నిగ్ధ, దారుణ, గుణములు వ్యత్యాసముగానుండుట అనగా శీతముగానుండెడి శరీరభాగము ఉష్ణముగాను ఉష్ణభాగము శీతముగానుండుట, ఇత్యాది వ్యత్యాసము గలుగుట ఇతర శరీరభాగములయందు గూడా ఇదేరీతిని స్నేహాది గుణములు వ్యత్యాసము నొందుట .౫౩. నఖముల యందు పుష్పముపుట్టుట దంతములయందు పంకము (పాచి) పుట్టుట కంటిరెప్ప వెండ్రుకలు జటలుగట్టుట శిరస్సునందు సీమంతములు [పాపిటలు] పుట్టుట .౫౪ రోగికొరకు చేయబడెడి ఔషధములు సిద్ధముగునపుడువుండవలసిన రుచినిపొందక యుండుట- ఒక వేళయుండవలసిన రుచినిపొందిననూ రోగహరణ సామర్థ్యము నొందక యుండుట. ౫౫ పరస్పర విరుద్ధ స్వభావములు గలిగినట్టి ప్రక్రియలున్నూ అనగా చికిత్సలున్నూ నానావిధౌషధములున్నూ రోగియొక్క బలమును ఓజస్సును శీఘ్రముగానశింపజేసి నాశకములగుట అనగా ప్రాణములను తీయునవిగాయగుట ౫౬ చికిత్స ల

జేయబూనిన సమయములయందు శబ్దము స్పర్శము రసము రూపము గంధము చేష్ట ఆలోచన ఇవన్నియు అమంగళప్రదములుగనే పుట్టుచుండుట ౫౭ రోగికిభయంకరములగు స్వప్నములు గలుగుట- దౌర్జన్యముబుట్టుట రోగి యొక్క పరిచారకులు రోగికివ్యతిరేకముగా ప్రవర్తించుటరోగికిప్రేతకళసంభవించుట॥౫౮॥ స్వభావముఅనగా స్వభావసిద్ధ లక్షణములు మిక్కుటముగా నశించిపోవుట, వికృతిఅనగా వికారములు మిక్కిలిగావృద్ధినొందుట, ఔత్పాతికమైనట్టి అనగా ఆకస్మికముగాబుట్టినట్టి భయంకరమైనసమస్తరిష్టములు రోగియందు కనబడుట ౫౯ ఉద్దేశము శాస్త్రము వీటిననుసరించి పైజెప్పినయీలక్షణములు చావసిద్ధముగానున్న మనుజులకు సంభవించును. ౬౦

—♦ తెలిసినరిష్టమును యెంతవరకు వెల్లడి
చేయతగునోదానిని చెప్పుచున్నాడు.♦—

మూ॥ మరణాయేహ రూపాణిపశ్యన్నపి భిషగ్విదా। అపృష్టేన
నవక్తవ్యంమరణంప్రత్యుపస్థితం 61
పృష్టేనాపినవక్తవ్యంతత్రయత్రోపఘాతకం। ఆతురస్య
భవేద్దుఃఖ మథవాన్యస్యకస్యచిత్ 62
అబ్రువన్మరణంతస్య నైనమిచ్ఛేచ్చికిత్సితుం। యస్య
పశ్యేద్వినాశాయ లింగాని కుశలోభిషక్ 63

టీ॥ విద్వాంసుడగువైద్యుడు మరణబోధకములగు లక్షణములనుజూచి యితరులు తన్నడుగకుండా సమీపించిన మరణ

మును జెప్పకూడదు ॥౬౧॥ అడిగినను యెచట నీమాటను జెప్పినచో రోగికి హానికలుగుట గాని యితరులకు దుఃఖముగలుగుట గానిసంభవించునో అచట జెప్పకూడదు ॥౬౨॥ నేర్పరుడగు వైద్యుడు యెవనియొక్క మరణలక్షణములను జూచునో అట్టిరోగికి మరణముగలుగునని చెప్పకుండుటయేగాక చికిత్సనుగూడ చేయనొల్లగూడదు ॥౬౩॥

—• మరణమునువలెనే ఆరోగ్యమునుగూడ జెప్పరాదాయను శంకకు సమాధాన మిచ్చుచున్నాడు, •—

మూ॥ లింగేభ్యో మరణాఖ్యేభ్యో విపరీతాని పశ్యతా। లింగా
న్యారోగ్యమాగంతు వక్తవ్యం భిషజా ధ్రువం 64
దూతైరౌత్పాతికై ర్భావైః పథ్యాతురకులాశ్రయైః। ఆ
తురాచార శీలేష్టద్రవ్య సంపత్తిలక్షణైః 65

టీ॥ మరణబోధక లింగములకంటె విరుద్ధములగు అనగా శుభసూచకములగు లింగములను జూచిన వైద్యుడు, దూతల చేతనున్నా, మార్గమందలి ఆకస్మిక శుభసూచక భావములచేతనున్నా రోగికులము నాశ్రయించిన భావములచేతనున్నా, రోగియొక్క ఆచారము - శీలము - ఇష్టద్రవ్యసంపత్తి - అనెడిలక్షణముల చేతనున్నా, అనగా వీటినన్నిటినీ బాగుగ ఆలోచించి రోగికి కలుగబోయెడి ఆరోగ్యమును నిశ్చయముగా జెప్పవలెను ॥౬౪-౬౫॥

—• శుభదూతలక్షణమును జెప్పుచున్నాడు, •—

మూ॥ స్వాచారంహృష్టమవ్యంగం యశస్వం శుక్లవాససం।
అముండ మజటం దూతం జాతివేషక్రియాసమం 66
అనుష్ట్రఖరయానస్థ మసంధ్యాస్వగ్రహేషు చ। అదారు
ణేషు నక్షత్రేష్వనుగ్రేషు ధ్రువేషు చ 67
వినా చతుర్థీంనవమీంవినారిక్తాంచతుర్దశీం। మధ్యాహ్నం
చార్ధరాత్రంచ భూకంపరాహుదర్శనం 68
వినా దేశమశస్తంచ శస్త్రాత్పాతికక్షణం। దూతంప్రశస్త
మవ్యగ్రం నిర్దిశేదాగతంభిషక్ 69

టీ॥ సదాచారముగలిగినట్టిన్ని సంతుష్టాంతఃకరణుడైనట్టిన్ని వికలాంగుడుగానట్టిన్ని యశశ్శాలియైనట్టిన్ని తెల్లని వస్త్రమును ధరించినట్టిన్ని ముండితుడుగానట్టి అనగా శిఖాయుక్తుడైనట్టిన్ని జటలులేనట్టిన్ని రోగికిసమానమగు జాతి- వేషము- వ్యాపారము- ఇవిగలిగినట్టిన్ని ॥౬౬॥ ఒంటె- గాడిద- యివివాహనములుగాలేనట్టిన్ని; సంధ్యాకాలములుకానట్టి కాలములయందు, క్రూరగ్రహములులేనట్టి లగ్నములయందు, అదారుణనక్షత్రములయందు అనగామూల- ఆర్ద్ర- జ్యేష్ఠ- ఆశ్లేష- వీటికంటె భిన్నములగు నక్షత్రములయందు అనుగ్రనక్షత్రములయందు అనగాపూర్వఫల్గుని- పూర్వాషాఢ పూర్వాభాద్రపద- భరణి- మఖ- వీటికంటె భిన్నములగు నక్షత్రములయందు, ధ్రువనక్షత్రములయందు అనగాఉత్తరఫల్గుని- ఉత్తరాషాఢ- ఉత్తరాభాద్ర రోహిణి- యీనక్షత్రములయందు ॥౬౭॥ చవితి- నవమి- చతుర్దశి- అనెడిరిక్తతిథులకంటె భిన్నములగు తిథులయందు, మధ్యాహ్నము- అర్ధరాత్రి- భూ

కం: సమయము- గ్రహణసమయము- యీకాలములకంటె భిన్నకాలములయందు వచ్చినట్టిన్ని ॥౬౮॥ మంగళప్రదమగు దేశమునకువచ్చినట్టిన్ని, మంగళప్రదములగు ఆకస్మికలక్షణముల గలిగినట్టిన్ని అనగా శుభశకునములు గలిగినట్టిన్ని, నిశ్చలమగు మనస్సుగలిగినట్టిన్ని, యిట్టిలక్షణములుగలిగితనసమీపమునకువచ్చినట్టి దూతను ప్రశస్తమైన దూతగ యెరుంగవలెను ॥౬౯॥ (దూతాగమన విషయకనక్షత్ర) శుభాశుభకథన ప్రసంగముచే సూచింపబడినట్టిన్ని ఇతరస్థలములయందు జెప్పబడిన నక్షత్ర నిమిత్తమువల్లబుట్టినట్టి రిష్టారిష్టమిచట పరామృశింపబడుచున్నది యీవిషయమును వాగ్భటాచార్యుడు వృద్ధవాగ్భటమందు నిదానస్థానమున జెప్పియేయున్నాడు, అయినను యీవిషయము నియతముగా శుభాశుభసూచకమగుటచే యీవిషయప్రకరణమందు చెప్పతగినదిగాన ఆవృద్ధవాగ్భటమునుండి క్రోడీకరించు

1

చున్నారము:— **ఆధానజన్మనిధన ప్రత్యరాఖ్యవిపత్కరే।** నక్షత్రేవ్యాధిరుత్పన్నః క్లేశాయమరణాయవా ॥౧॥ జ్వరస్తు జాష్యడ్రాత్రాదశ్వినీషునివర్తతే। భరణీషుచ పంచాహాత్సప్తాహాత్కృత్తికాసుచ ॥౨॥ త్రిసప్తరాత్రాదథవా రోహిణ్యామరాత్రతః। ఏకాదశాద్వాదివసాత్ మృగే షణ్ణవరాత్రయోః ॥౩॥ బాహ్వాన్మృత్యురార్ద్రాయాం త్రిపక్షే సంశయోథవా। పునర్వసౌ ప్రవృత్తస్సుజ్వరోఽ సైత్రిత్రయోదశాత్ ॥౪॥ దివసాత్సవింశాహాత్ ద్వ్యహాత్సప్తాహతోఽథవా। పుష్యేశ్లేషాసుమరణ చిరేణాపిమఘాసుతు ॥౫॥ అవశ్యంస్వాస్థ్యమాప్నోతిద్వాదశ

హీనశ్చేన్మృతః।[2] ఫల్గున్యోః పూర్వయోర్మృత్యురన్యయోస్తు[3] దినేష్టమే ॥౬॥ నవమే ద్వ్యేకవింశే వా జ్వరస్స్యాన్మృత్యవే చ్ఛతి। హస్తే హీనస్సప్తమే శాంతిశ్చిత్రాయామష్టమే భవా ॥౭॥ పునశ్చిత్రాగమే స్యాత్తా దశాహాద్భవా త్రిభిః। పక్షైర్మృత్యుం విశాఖాసు ద్వావింశే హాని నిర్దిశేత్ ॥౮॥ నవమే హీనచేచ్ఛాం తిరశ్చిత్రే[4] మృత్యుస్త్వతఃపరం। జ్యేష్ఠాగూరం పంచమే మృత్యురూర్ధ్వంవా ద్వాదశాత్సుఖం ॥౯॥ స్యాత్సప్తదశాహాన్మూలేన త్రిస్త్రిహేభవాగతె। పూర్వాషాఢాసు నవమే తత్తోన్యాసుతు మానతః ॥౧౦॥ అష్టాభిరథవా మాసైర్న వభిర్వా భవేచ్ఛివం। జ్వరస్తు శ్రవణాయాంతి శాంతిమేకాదశాహతః ॥౧౧॥ ఆజ్యేష్ఠాహర్ధనిష్ఠాసు ద్వాదశా ద్వారుణేషుతు[5]। షడహే ద్వాదశాహే వా మృత్యుర్భద్రపదాసుతు[6] ॥౧౨॥ ఉత్తరాసు[7] ద్విసప్తాహాత్త్రిశమో రేవతీషుచ। చతూరాత్రే ష్టరాత్రేవా క్షేమమిత్యాహ హారితః[8] ॥౧౩॥

1ఆధాన, జన్మ, నిధన, ప్రత్యరాఖ్య, విపత్కరనక్షత్రములనగా క్రమముగా జన్మనక్షత్రమునకు పదియవది, జన్మనక్షత్రము, జన్మనక్షత్రమునకు యేడవది, అయిదవది, మూడవదియగునక్షత్రములు॥ 2పూర్వఫల్గుని 3ఉత్తరఫల్గుని॥ 4అనూరాధ 5శతభిషము॥ 6పూర్వాభాద్రపద॥ 7ఉత్తరాభాద్రపద॥ 8"ఆధానజన్మనిధన ప్రత్యరాఖ్య విపత్కరాః" "జన్మర్క్షాత్ దశమాదిగ్రంధము సామాన్యశాస్త్రము. సామాన్యశాస్త్రము

విశేషశాస్త్రముచే బాధింపబడునుగాన యీసామాన్యశాస్త్రము ననుసరించిశుభకరములగు నక్షత్రములు విశేషశాస్త్రప్రకారము అశుభకరములయ్యేనేని అశుభము నేయిచ్చునని గ్రహించవలెను, మిగిలినది సుగమమగుటచే అర్థమువ్రాయలేదు

—* మార్గాదులయందలి శుభశకునములను జెప్పుచున్నాడు *—

మూ॥ దధ్యక్షతద్విజాతీనాం వృషభాణాం నృపస్యచ। రత్నా
నాంపూర్ణకుంభానాంసితస్యతు రగస్యచ 70
సురధ్వజపతాకానాం ఫలానాంయావకస్యచ। కన్యాపుం
వర్ధమానానాం బద్ధస్యైక పశోస్తథా 71
వృధివ్యాఉద్ధృతాయాశ్చ వహ్నేః ప్రోజ్వలితస్యచ
మోదకానాం సుమనసాంశుక్లానాం చందనస్యచ 72
మనోజ్ఞస్యాన్న పానస్యస్య పూర్ణస్య శకటస్యచ నృభిర్ధే
న్వాస్సవత్సాయా బడబాయాస్త్రియాస్తథా 73
జీవంజీవకసిద్ధార్థ సారసప్రియవాదినాం హంసానాం
శతపత్రాణాం చాషాణాం శిఖినాంతథా 74
మత్స్యాజద్విజశంఖానాం ప్రియంగూనాం ఘృతస్య
చ। రోచిష్మద్వర్శసిద్ధానాం రోచనాయాశ్చదర్శనం 75
గంధస్సురభివర్ణశ్చ సుశుక్లోమధురోరసః మృగపక్షిమ
నుష్యాణాం ప్రశస్తాశ్చ గిరశ్శుభాః 76
ఛత్రధ్వజ పతాకానాము త్క్షేపణమభిష్టుతిః భేరీమృ
దంగశంఖానాం శబ్దాఃపుణ్యాహనిస్వనాః 77
వేదాధ్యయన శబ్దాశ్చసుఖోవాయుః ప్రదక్షిణః పధి వే

శ్మ ప్రవేశేతు విద్యాదారోగ్యలక్షణం 78

టీ. పెరుగు- అక్షతలు- బ్రాహ్మక్షత్రవైశ్యులు- ఆబోతులు మహారాజు రత్నములు పూర్ణకుంభములు తెల్లగుఱ్ఱము ఇంద్రధ్వజము పతాకములు అనగాజండాలు ఫలములు లత్తుక తొడలపైకూర్చుండబెట్టుకొనిన ఆడుపిల్లలు మగపిల్లలుగలవారు (శ్లో॥ వర్ధమానములు అనగామూకళ్ళు అని చెప్పుచున్నారు అప్పుడుకన్యకలు మగపిల్లలు అలంకరింపబడిన మూకుళ్ళుఅనిఅర్థము) కట్టబడినశ్రేష్ఠమైనపశువు త్రవ్వియెత్తబడిన భూమి మండుచున్ననిప్పు మోదకములు అనగాలడ్డుకములు తెల్లనిపుష్పములు మంచిగంధము ౨౨ మనోహరమైన అన్నము పాయసము మనుష్యులచేనిండిన శకటముఅనగా బండి వత్సతోగూడినఆవుఆడుగుఱ్ఱము స్త్రీ 23 జీవంజీవకమనెడిపక్షి (చకోరపక్షి) తెల్లావాలు సారసపక్షిచాతకపక్షి హంసలు పద్మములు పాలపక్షులు నెమళ్ళు ౨౪ మత్స్యములు మేకలు చిలుక మొదలగు శుభకరములగు పక్షులు శంఖములు కొంగ్రిలు నెయ్యి తేజోనిశిష్టమగు బంగారము మొదలగు ద్రవ్యములు అద్దము సిద్ధపురుషులు గోరోచనము యీచెప్పినదధ్యాదిపదార్థములు కనబడుట ౨౫ పరిమళగంధము శోభాయుక్తమగు తెలుపువర్ణము మధురరసము మృగములు పక్షులు మనుష్యులు వీరియొక్క శ్రోత్రసుఖావహములైనట్టిన్ని మంగళప్రదములైనట్టి వాక్యములు ఇతిసంభవించుట ౨౬ గొడుగు ధ్వజము పతాకములు అనగా చిన్నజండాలు వీటినియెత్తుట స్తుతివచనములు వినబడుట భేరి మద్దెల శంఖము వీటిధ్వనులు వినవచ్చుట పుణ్యాహవాచనమంత్రములు

వినబడుట ౭౭ వేదపాఠము చేయునప్పటి ధ్వనులువిన వచ్చుట- కుడివైపునకు సుడితిరిగెడి సుఖకరమగు వాయువువీచుట- యీ మొదలగుశుభశకునములు, మార్గమందున్నూ, రోగియొక్క యింట వైద్యుడుప్రవేశించు సమయమందున్నూ సంభవించినచో రోగికి ఆరోగ్యముకలుగును ౭౮

—♦ రోగి, రోగియొక్క పరిచారజనము
కలిగియుండ వలసిన లక్షణములను జెప్పుచున్నాడు. ♦—

మూ॥ మంగళాచార సంపన్నస్సాతురో వైద్యకోజనః। శ్రద్ధ
ధానో నకూలశ్చ ప్రభూత ద్రవ్యసంగ్రహః ౭౯
ధనైశ్వర్యసుఖావాప్తిరిష్ట లంభస్సుఖేనచ। ద్రవ్యా
ణాంతత్రియో గ్యానాంయోజనాసిద్ధి రేవచ ౮౦

టీ॥ రోగియు, వానిపరిచారజనమున్నూ మంగళకరమగు ఆచారము కలవారగానుండుట- వైద్యునియందుశ్రద్ధ, అనుకూలత, గలవారగానుండుట రోగిసమృద్ధమగు ధనముగలవాడుగానుండుట- ౭౯ ధనము, ఐశ్వర్యము, సుఖము, ఇవిగలుగుట- కోరినపదార్థము సుఖముగ దొరకుట- రోగికిఉపయుక్తములగుద్రవ్యములు చక్కగ ఉపయోగింపబడి కార్యసిద్ధినిచ్చుట- యీలక్షణములు రోగియొక్క ఆరోగ్యమునసూచించును ౮౦

—♦ సుస్వప్నములను జెప్పుచున్నాడు. ♦—

మూ॥ గృహప్రాసాద శైలానాం నాగానామృషభస్యచ। హయా

నాంపురుషాణాంచ స్వప్నే సమధిరోహణం 81
సోమార్కాగ్నిద్విజాతీనాంగవాం నృణాంపయస్వినాం
అన్నవానాం పరితరణంవృద్ధిస్సంబాధనిస్సృతిః 82
స్వప్నే దేవైస్సపితృభిః ప్రసన్నైశ్చాభిభాషణం। దర్శనం
శుక్లవస్త్రాణాం హ్రదస్యవిమలస్యచ 83
మాంసమత్స్యవిషామేధ్యఛత్రాదర్శపరిగ్రహాః। స్వప్నే
సుమనసాం చైవశుక్లానాందర్శనంశుభం 84
అశ్వగోరథయానంచయానం పూర్వోత్తరేణచ। రోద
నంపతితోత్థానంద్విషతాంచావమర్దనం 85

టీ॥ఇళ్లు- మేడలు- పర్వతములు- యేనుగులు- ఆబో తులు- గుర్రములు- మనుష్యులు- వీరినెక్కినట్లుకలగనుట।౮౧॥ చంద్రుడు- సూర్యుడు- అగ్ని బ్రాహ్మణులు- పాలిచ్చెడిఆవులు- పవిత్రులగుజనులు- వీరలనుజూచుట- సముద్రములనుదాటుట- తానుపెంపొందుట- సంకటములనుదాటుట ౮౨ స్వప్నమందు ప్రసన్నులగుదేవతలతోను పితృదేవతలతోను మాట్లాడుట- తెల్లవస్త్రములను, నిర్మలమగు మడుగునుచూచుట ౮3॥ స్వప్నమందు, మాంసము, చేపలు, విషము, అమేధ్యము, గొడుగు, అద్దము, వీటినిపరిగ్రహించుట- తెల్లనిపుష్పములనుచూచుట- ఇవిమంగళప్రదములు ॥౮౪॥ స్వప్నమందు; గుర్రములు, గోవులు, రథములు, వీటినెక్కిప్రయాణముజేయుట- తూర్పుగాను, ఉత్తరముగానుబోవుట- యేడ్చుట- పడిలేచుట-శత్రువులనుసంహరించుట-ఇవన్నియుశుభకరములు। ౮౫.

—ఆరోగ్యసూచకలక్షణమునున్నూ ఆరోగ్యఫలమునున్నూ జెప్పుచున్నాడు.—

మూ॥ సత్వలక్షణసంయోగోభక్తిర్వైద్యద్విజాతిషు। సాధ్యత్వం
నచనిర్వేదస్తదారోగ్యస్యలక్షణం ౮౬
ఆరోగ్యాద్బలమాయుశ్చసుఖంచలభతేమహత్। ఇష్టాం
శ్చాప్యపరాన్భావాన్ పురుషశ్శుభలక్షణాన్ 87

టీ॥ రోగికి సత్వగుణముతో లక్షణములు కూడియుండుట అనగా శుభలక్షణములు గలుగుట- వైద్యులు, బ్రాహ్మణులు వీరియందు భక్తిగలుగుట- రోగముసాధ్యదశనొందుట- నిర్వేదము లేకయుండుట అనగా రోగి, ఆత్మావమానమును జేసుకొనకుండుట- ఇవి ఆరోగ్యమునకు లక్షణములు॥ ౮౬॥ ఆరోగ్యమువల్ల; బలము, ఆయుష్యము, గొప్పసుఖము, తనకిష్టములగు యితరభావములు, శుభలక్షణములు, వీటిని పురుషుడు పొందును॥ ౮౭॥

—అధ్యాయసంగ్రహమును జెప్పుచూ అధ్యాయోపసంహారమును జేయుచున్నాడు.—

మూ॥ ఉక్తంగోమయచూర్ణీయేమరణారోగ్యలక్షణం। దూత
స్వప్నాంతరోత్పాతయుక్తిసిద్ధ్యవ్యపాశ్రయం ౮౮
ఇతీదముక్తం పరిక్షితంయథా నాతిథా తదన్వవేక్ష్యంసతతంభి
షగ్విదా। తథాహిసిద్ధించయశశ్చశాశ్వతం ససిద్ధికర్మా
లభతేధనానిచ

ఇత్యగ్నివేశకృతే తంత్రే చరకప్రతిసంస్కృతే ఇంద్రియ
స్థానే గోమయచూర్ణీయేంద్రియం నామ ద్వాదశో
ఽధ్యాయః ఇంద్రియస్థానం సంపూర్ణం

టీ॥ యీ గోమయచూర్ణీయాధ్యాయములో; దూతలు- స్వప్నములు- అంతరోత్పాతములు- యుక్తి- సిద్ధి- వీటినాశ్రయించి, మరణారోగ్యములు వాటిలక్షణములు జెప్పబడినవి. యుక్త్యాశ్రయమరణలక్షణమునకు ఉ॥ "యముద్దిశ్యాతురం వైద్యస్సంపాదయితు మౌషధం" ఇత్యాదిగ్రంథము, సిద్ధ్యాశ్రయ మరణలక్షణమునకు ఉ॥ "విజ్ఞాతం" ఇత్యాదిగ్రంథము, యుక్తి- సిద్ధులనాశ్రయించిన ఆరోగ్యలక్షణమునకు ఉ॥ "ఇష్టాలంభస్సుఖే నచ" ఇత్యాదిగ్రంథము. ౮౮. యీ ఇంద్రియస్థానము ప్రకృతోపయుక్తముగా జెప్పబడినది దానిని యెల్లప్పుడున్నూ బుద్ధిమంతుడగు వైద్యుడు గమనించవలెను, ఇట్లుచేసినచో వైద్యుడు సిద్ధకర్ముడై అనగా ఫలించిన చికిత్సగలవాడై ఇష్టసిద్ధినిన్నీ శాశ్వతమగు యశస్సునున్నూ ధనములనున్నూ బొందుచున్నాడు.

ఇట్లు "వైద్యవల్లభ" రాణీ వెంకటాచలపతి ప్రసాద
శాస్త్రికృతమగు సుషమయనెడి చరకీయేంద్రియ
స్థానద్వాదశాధ్యాయాంధ్రటీక ముగిసెను.

సంపూర్ణం